

Gedragen als op Arendsvleugels

De Metafoor van de *Nesher* in Deuteronomium 32:11

Masterscriptie ter afsluiting van de master Biblical Studies

Aangeboden aan: Prof. Dr. B.E.J.H. Becking

en Dr. M.C.A. Korpel

Faculteit Geesteswetenschappen

Departement Religiewetenschap en Theologie

Universiteit van Utrecht

Augustus 2013

Wilnanda Sterrenburg, 3214419

* * *

Ik voel Uw kracht
En stijg op als een arend
Dan zweef ik op de wind
Gedragen door Uw Geest
En de kracht van Uw liefde

Opwekking 488

* * *

Inhoudsopgave

Lijst van gebruikte afkortingen.....	5
Inleiding.....	7
1. Deuteronomium 32:10-12: Tekst en Vertaling	10
1.1. Masoretische Tekst	10
1.2. Septuaginta	13
2. De <i>Nesher</i> in het Oude Testament: Vindplaatsen en Vertalingen.....	15
3. Arenden en Gieren in Israël en het Sinai-gebied	21
3.1. Arenden.....	22
3.1.1. Slangenarend (<i>Circaetus gallicus</i>).....	22
3.1.2. Bastaardarend (<i>Aquila clanga</i>).....	25
3.1.3. Keizerarend (<i>Aquila heliaca</i>).....	27
3.1.4. Steenarend (<i>Aquila chrysaetos</i>)	29
3.1.5. Verreaux' Arend (<i>Aquila verreauxii</i>)	33
3.1.6. Havikarend (<i>Hieraetus fasciatus</i>)	35
3.1.7. Samenvattend Schema	37
3.2 Gieren.....	38
3.2.1. Baardgier (<i>Gypaetus barbatus</i>)	38
3.2.2. Egyptische Gier (<i>Neophron percnopterus</i>)	41
3.2.3. Vale Gier (<i>Gyps fulvus</i>)	43
3.2.4. Monniksgier (<i>Aegypius monachus</i>)	46
3.2.5. Oorgier (<i>Aegypius tracheliotus</i>).....	48
3.2.6. Samenvattend Schema	51
3.3. Conclusie	52
4. Kenmerken van de <i>Nesher</i> in het Oude Testament	56
4.1. Uiterlijke Kenmerken	56
4.1.1. Ezechiël 17:3 en 7a	56

4.1.2. Micha 1:16.....	60
4.2. Gedragskenmerken	61
4.2.1. Vlucht	62
4.2.2. Nest	65
4.2.3. Voedingsgewoonten.....	66
4.3. Overige Kenmerken.....	68
4.4. Conclusie	70
5. Theorie van de Metafoor	74
5.1. Introductie.....	74
5.2. Conceptuele en Linguïstische Metaforen	75
5.3. Vergelijkingen.....	78
5.4. Prototypisch Scenario	79
6. Deuteronomium 32:10-12: Exegese en Metafooranalyse	80
6.1. Exegese	80
6.2. Metafooranalyse	88
Conclusie	92
.....	
Epiloog.....	94
Bibliografie	96

Lijst van Gebruikte Afkortingen

Algemene Afkortingen

AB	The Anchor Bible
ABD	The Anchor Bible Dictionary
ASV	American Standard Version (1901)
BHS	Biblia Hebraica Stuttgartensia
BOT	De Boeken van het Oude Testament
CEV	Contemporary English Version (1999)
FAT	Forschungen zum Alten Testament
GNB92	Good News Bible (1992)
HSV	Herziene Statenvertaling (2010)
ICC	The International Critical Commentary
KJV	King James Version (1611)
NBG51	NBG-vertaling (1951)
NB	Naardense Bijbel (2004)
NBV	De Nieuwe Bijbel Vertaling (2004/2007)
NICOT	The New International Commentary on the Old Testament
NRSV	New Revised Standard Version (1989)
OTL	The Old Testament Library
POT	De Prediking van het Oude Testament
SV	Statenvertaling (1637)
SV-J	Statenvertaling (Jongbloed Editie)
T&T	Tekst en Toelichting
WBC	Word Biblical Commentary
WEB	Word English Bible (2002)
WV95	Willibrordvertaling (Herzine editie, 1995)

BijbelboekenOude Testament

Gen.	Genesis	2 Kron.	2 Kronieken	Dan.	Daniël
Ex.	Exodus	Ezra	Ezra	Hos.	Hosea
Lev.	Leviticus	Neh.	Nehemia	Joël	Joël
Num.	Numeri	Est.	Ester	Am.	Amos
Deut.	Deuteronomium	Job	Job	Ob.	Obadja
Joz.	Jozua	Ps.	Psalmen	Jona	Jona
Ri.	Richteren	Spr.	Spreuken	Mi.	Micha
Ruth	Ruth	Pr.	Prediker	Nah.	Nahum
1 Sam.	1 Samuël	Hoogl.	Hooglied	Hab.	Habakuk
2 Sam.	2 Samuël	Jes.	Jesaja	Sef.	Sefanja
1 Kon.	1 Koningen	Jer.	Jeremia	Hag.	Haggai
2 Kon.	2 Koningen	Klaagl.	Klaagliederen	Zach.	Zacharia
1 Kron.	1 Kronieken	Ez.	Ezechiël	Mal.	Maleachi

Nieuwe Testament

Matt.	Mattheüs	Ef.	Efeze	Heb.	Hebreeën
Mar.	Markus	Fil.	Filippenzen	Jak.	Jakobus
Luk.	Lukas	Kol.	Kolossenzen	1 Petr.	1 Petrus
Joh.	Johannes	1 Thess.	1 Thessalonicenzen	2 Petr.	2 Petrus
Hand.	Handelingen	2 Thess.	2 Thessalonicenzen	1 Joh.	1 Johannes
Rom.	Romeinen	1 Tim.	1 Timotheüs	2 Joh.	2 Johannes
1 Kor.	1 Korinthe	2 Tim.	1 Timotheüs	3 Joh.	3 Johannes
2 Kor.	2 Korinthe	Tit.	Titus	Jud.	Judas
Gal.	Galaten	Filem.	Filemon	Op.	Openbaring

Inleiding

De metafoor van de arend in Deut. 32:11 is een beeld dat tot de verbeelding spreekt. In verschillende christelijke liederen is de metafoor verwerkt. Een van deze liederen is het prachtige gezang 136:4 uit de gezangenbundel van 1938:

Lof zij den Heer, van wiens leiding de sterren gewagen,
die ook uw leven op adelaarswiek heeft gedragen:
breed en geducht
was zijn aanbid'lijke vlucht,
ruisend met machtige slagen!

Er zijn nog verschillende andere liederen op te noemen, maar er is één lied in het bijzonder dat mijn interesse voor de metafoor van de arend heeft gewekt: Opwekking 488, het lied waar ik dit onderzoek al mee begon. Al deze liederen zijn op de een of andere manier een moderne interpretatie van de tekst in Deut. 32:11.

Dit onderzoek richt zich op de vraag hoe de metafoor van de arend in Deut. 32:11 kan worden uitgelegd en welk beeld de metafoor schetst van God. Bij het lezen van welke tekst dan ook – en in het bijzonder van een metaforische tekst – speelt de eigen belevingswereld onbewust een belangrijke rol bij de manier waarop een tekst wordt begrepen. Het probleem hiervan wordt door Korpel en De Moor kernachtig weergegeven aan de hand van de metafoor van de herder:

“Zo wordt in de Bijbel vaak het herdersbeeld gebruikt voor God, omdat in bijbelse tijden een herder een bekende en gerespecteerde verschijning was. Tegenwoordig is een herder een zeldzaamheid geworden, en bovendien had een herder in het oude Nabije Oosten met veel grotere gevaren te maken dan een herder van nu. Bij de uitleg van bijbelse beeldspraak voor God moet dus altijd de culturele achtergrond betrokken worden.”¹

Wanneer de metafoor van de herder wordt geïnterpreteerd volgens het beeld dat men vandaag de dag van een herder heeft, wordt de tekst niet goed begrepen. Op een zelfde

¹ Korpel en De Moor, 2012, 54.

manier is een onderzoek naar de culturele achtergrond noodzakelijk om een goed beeld te krijgen van de betekenis van de metafoor van de arend in Deut. 32:11.

De belangrijke vraag die daarvoor beantwoord moet worden, is de vraag naar welke vogel het Hebreeuwse woord נֶשֶׁר in Deut. 32:11 precies verwijst. Het onderzoek naar de identiteit van deze נֶשֶׁר zal het grootste gedeelte van dit onderzoek in beslag nemen (§2-4). Het realia-onderzoek in deze drie paragrafen zal vanuit twee verschillende vakgebieden worden uitgevoerd: het zal aan de ene kant gebaseerd zijn op gegevens vanuit het Oude Testament, maar zal aan de andere kant ook gebruik maken van ornithologische gegevens.

- Paragraaf 2 heeft een inleidend karakter. In deze paragraaf zullen de verschillende vertalingen van het Hebreeuwse woord נֶשֶׁר in moderne woordenboeken, oude vertalingen en verschillende moderne Bijbelvertalingen worden besproken. Hieruit zal blijken dat er onduidelijkheid bestaat over de vertaling van het woord: verwijst het naar een arend of juist naar een gier?
- Paragraaf 3 is gewijd aan het ornithologisch onderzoek. Deze paragraaf bestaat uit een uitgebreid overzicht van alle arenden en gieren die broeden in Israël en/of het Sinäï-gebied, waarbij voor elke soort de belangrijkste kenmerken en eigenschappen met betrekking tot het leefgebied en de leefomgeving, het uiterlijk en de grootte en de broed- en eetgewoonten worden besproken.
- In paragraaf 4 worden de verschillende kenmerken die met betrekking tot de נֶשֶׁר in het Oude Testament worden genoemd in kaart gebracht en vergeleken met de eigenschappen van de in paragraaf 3 besproken soorten arenden en gieren. Op basis daarvan zal een lijst worden opgesteld van de soorten arenden en gieren waarnaar het woord נֶשֶׁר in de Hebreeuwse Bijbel zou kunnen verwijzen.

Na het onderzoek naar de betekenis van het woord נֶשֶׁר, is de tweede stap in dit onderzoek de uitleg van de tekst als groter geheel. Echter, omdat de passage waar dit onderzoek zich op richt een metafoor bevat, is het belangrijk eerst de metafoorthorie te bespreken, die gebruikt zal worden bij het analyseren van de metafoor (§5).

Daarna zal paragraaf 6 zich richten op de uitleg van Deut. 32:10-12. In het eerste deel van de paragraaf zal het elfde vers exegetisch worden benaderd. In het tweede deel van de paragraaf zal de metafoor in vers 11 worden geanalyseerd en uitgelegd binnen de context

van Deut. 32:10-12. Het onderzoek zal tot slot worden afgesloten met een samenvattende conclusie.

Omdat elk onderzoek naar een Bijbeltekst de grondtekst als basis behoort te hebben, start het onderzoek met de Hebreeuwse tekst van Deut. 32:10-12 en de vertaling daarvan.

1. Deuteronomium 32:10-12: Tekst en Vertaling

In dit onderzoek staat Deut. 32:11 centraal. Een tekst staat echter nooit op zichzelf, hij staat binnen een context. Hoewel op sommige plaatsen verwezen wordt naar een bredere context, is gekozen enkel de verzen 10, 11 en 12 – die binnen het lied van Mozes een kleine literaire eenheid vormen – als uitgangspunt te nemen. Van deze drie verzen is naast de vertaling van de Masoretische tekst ook de vertaling van de Septuaginta opgenomen.

1.1. Masoretische Tekst

10aA	יִמְצְאֵהוּ בְּאַרְץ מִדְבָּר	Hij vond hem ^A in woestijngebied,
10aB	וּבְתֵהוּ יֵלֵל יִשְׁמֹן	in woestenis ^B , ^C een wildernis vol gehuil ^C ,
10bA	יִסְבְּבֵהוּ יְבוֹנֵהוּ	Hij omringde ^D hem, verzorgde ^E hem,
10bB	יִצְרְנֵהוּ כְּאִישׁוֹן עֵינָיו:	behoedde hem als Zijn oogappel.
11aA	כְּנֶשֶׁר יַעִיר קִנּוֹ	Zoals een <i>neshet</i> zijn nest bewaakt ^F ,
11aB	עַל־גּוֹזְלָיו יִרְחֵף	boven zijn jongen zweeft ^G ,
11bA	יִפְרֹשׂ כַּנְפָיו יִקְחֵהוּ	spreadt Hij zijn vleugels uit, neemt hem,
11bB	יִשָּׂאֵהוּ עַל־אֲבָרְתָיו:	en tilt hem op op zijn slagpennen ^H .
12a	יְהוָה בַּדָּד יִנְחֵנוּ	De Heer alleen leidde hem
12b	וְאֵין עִמּוֹ אֵל נָכַר:	en er was met hem ^I geen vreemde god.

Aantekeningen bij de vertaling:

A 'Hem' verwijst naar het volk Israël. Het suffix van יִמְצְאֵהוּ (hij vond hem) in vers 10 verwijst naar עַמּוֹ (Zijn volk) in vers 9. In navolging van de personificatie met Jakob in datzelfde vers, worden in de vertaling van de verzen 10, 11 en 12 de suffixen die verwijzen naar het volk Israël vertaald met 'hem' en niet met 'het', omdat dit beter past binnen het karakter van deze verzen.

B Interessant is het gebruik van het woord תהו (woestenij) in dit vers, dat in de Hebreeuwse Bijbel enkel nog voorkomt in Gen. 1:2 en Jer. 4:23 waar het wordt gebruikt “to describe the primordial and ultimate state of the world”² en in Job 12:24.

C – C Letterlijk: gehuil in (de) wildernis.³ Het woord ילל is een *hapax legomenon* en betekent volgens Koehler en Baumgartner “hallucinatory sounds in the desert.”⁴ Nelson stelt dat het woord mogelijk verwijst naar “howling with wind or the cries of animals and demons.”⁵ Het woord is verwant aan het vaker gebruikte nomen יללה (gehuil)⁶ en aan het verbum ילל (huilen, weeklagen).⁷ Hieruit kan geconcludeerd worden dat de Masoretische tekst hier in elk geval spreekt over nare geluiden in de wildernis, die wellicht geïnterpreteerd kunnen worden als het huilen van de wind of het gejammer van wilde dieren. De Septuaginta heeft geen letterlijke vertaling, maar spreekt over een land zonder water. Hiermee wordt eveneens een onaangename plaats bedoeld. Voor dit onderzoek is het voldoende op te merken dat er in vers 10 wordt gesproken over de vaderlijke zorg van God voor Zijn volk op een plaats waar niemand graag verblijft.⁸

D De *polel*-stam van het verbum סבב draagt de betekenis “to move around protectively.”⁹

E De *polel*-stam van het verbum בין draagt de betekenis “to take care of”¹⁰ De *hifil*-stam echter kan ook ‘onderwijzen’ of ‘uitleggen’ betekenen, zoals de Septuaginta vertaalt.

F Doorgaans wordt de vorm יעיר gedetermineerd als een imperfectum van de *hifil*-stam van het verbum עור (opwekken, in beweging brengen, in beroering brengen).¹¹

² Christensen, 2002, 797

³ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: ישימון en ילל. Genitivus van plaats, zie: Joüon en Muraoka, 2008, §129f, 437-438.

⁴ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: ילל.

⁵ Nelson, 2002, 372.

⁶ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: יללה.

⁷ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: ילל.

⁸ Craigie identificeert deze plaats met Egypte en omschrijft de betekenis van vers 10 als volgt: “In this foreign land, however, in which God’s people had no continuing city, the Lord protected his people and watched over them with fatherly care.” (Craigie, 1976, 380) Volgens Labuschagne wordt in dit vers “het hele onherbergzame gebied tussen Egypte en Kanaän bedoeld.” (Labuschagne, 1997, 234; vgl. Christensen, 2002, 797)

⁹ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: סבב polel 1.

¹⁰ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: בין polel.

¹¹ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: עור hifil 1d.

Het is echter meer waarschijnlijk dat de vorm is afgeleid van het verbum עיר (bewaken, beschermen).¹² Dit zal later in dit onderzoek nader worden toegelicht (zie: §6.1).

G Een vorm van de *piel*-stam van het Hebreeuwse verbum רחף (zweven)¹³ dat hier gebruikt wordt, komt in het Oude Testament enkel nog voor in Gen. 1:2.

H Het woord אָבֵר (slagpennen, vleugel) duidt specifiek op het uiterste puntje van de vleugel, dat wil zeggen, de slagpennen waardoor het voor een vogel mogelijk is te vliegen (zie: §4.1.1).

I Ook hier is het volk Israël bedoeld. Het mannelijke suffix in de derde persoon singularis wordt steeds gebruikt om te verwijzen naar het volk. Er is geen directe reden om aan te nemen dat hiervan in dit vers wordt afgeweken. Vergelijk hierbij de Septuaginta.

¹² Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: עיר.

¹³ Clines, 1993, S.v.: רחף II Piel; vgl. . Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: רחף Piel.

1.2. Septuaginta

10	<p>αὐτάρκησεν αὐτὸν ἐν γῆ ἐρήμῳ</p> <p>ἐν δίψει καύματος ἐν ἀνύδρῳ</p> <p>ἐκύκλωσεν αὐτὸν καὶ ἐπαίδευσεν αὐτὸν</p> <p>καὶ διεφύλαξεν αὐτὸν ὡς κόραν ὀφθαλμοῦ</p>	<p>Hij verschaftte hem^A zijn behoeften in een verlaten land,</p> <p>^Bin brandende dorst, in een land zonder water^B,</p> <p>Hij omringde hem en onderwees hem</p> <p>en behoedde hem als de appel van het oog,</p>
11	<p>ὡς αἰτὸς σκεπάσαι νοσσιᾶν αὐτοῦ</p> <p>καὶ ἐπὶ τοῖς νεοσσοῖς αὐτοῦ ἐπεπόθησεν</p> <p>διεὶ τὰς πτέρυγας αὐτοῦ ἐδέξατο αὐτοὺς</p> <p>καὶ ἀνέλαβεν αὐτοὺς ἐπὶ τῶν μεταφρένων αὐτοῦ</p>	<p>zoals een <i>aetos</i> zijn nest^C beschermt en verlangt^D naar zijn jongen,</p> <p>hen^E ^Fmet zijn vleugels gespreid ontvangt^F</p> <p>en hen optilt op zijn rug^G.</p>
12	<p>κύριος μόνος ἦγεν αὐτούς</p> <p>καὶ οὐκ ἦν μετ' αὐτῶν θεὸς ἄλλότριος</p>	<p>De HEER alleen leidde hen</p> <p>en er was geen vreemde god met hen.</p>

Aantekeningen bij de vertaling:

A Het woord αὐτὸν dat in de Septuaginta drie maal wordt gebruikt in vers 10 is vertaald met 'hem', in navolging van de vertaling van de Masoretische tekst.

B – B De lezing van de Septuaginta wijkt hier af van de Masoretische tekst. Beide tekstgetuigen hebben gemeen dat er een gebied wordt aangeduid waar met niet graag wil zijn. Letterlijk betekent ἐν δίψει καύματος 'in dorst van hitte'. Zie voor de vertaling van ἀνύδρῳ Lust, Eynikel en Hauspie.¹⁴

¹⁴ Lust, Eynikel en Hauspie, 1992, S.v.: ἀνυδρος.

C Het woord nest verwijst hier niet naar de broedplaats van een vogel, maar naar de jongen zelf.

D De lezing van de Septuaginta wijkt hier af van de Masoretische tekst. Echter, deze past – evenals de lezing van de Masoretische tekst ‘boven zijn jongen zweeft’ – ook binnen een context van bescherming en vaderlijke zorg.

E In tegenstelling tot de Masoretische tekst gebruikt de Septuaginta voor de objecten in vers 11b een meervoudsvorm (zie: §6.1).

F - F De Masoretische tekst heeft drie opeenvolgende indicatieven. In de Septuaginta is een andere zinsconstructie gebruikt. Het ‘spreiden van de vleugels’¹⁵ is als participium direct verbonden met het ‘ontvangen’ – Hebreeuws: לקח (nemen) – van de jongen, zodat meer dan in de Masoretische tekst het beeld geschetst wordt van jongen die bovenop de vleugels gezeten zijn (zie: §6.1).

G De Septuaginta heeft in plaats van ‘vleugel’ of ‘slagpennen’ (אֵבֶר) een vertaling met ‘rug’ (μετάφρενον).¹⁶

H Ook hier gebruikt de Septuaginta een meervoudsvorm, waar de Masoretische tekst een enkelvoudsvorm heeft.

Een uitgebreide exegetische verklaring van het elfde vers zal later in dit onderzoek worden gegeven (zie: §6.1). Het is echter van belang eerst de betekenis van het woord נִשְׂר nader uit te werken.

¹⁵ Lust, Eynikel en Hauspie, 1992, S.v.: δίκημι.

¹⁶ Lust, Eynikel en Hauspie, 1992, S.v.: μετάφρενον.

2. De *Nesher* in het Oude Testament: Vindplaatsen en Vertalingen

Zesentwintig maal komt een vorm van het Hebreeuwse נֶשֶׁר voor in het Oude Testament.¹⁷

In het onderstaande schema zijn de vindplaatsen per deel van de Hebreeuwse Bijbel weergegeven.

	Aantal	Vindplaatsen
Thora	5	Ex. 19:4; Lev. 11:13; Deut. 14:12; 28:49; 32:11.
Nebiim	14	2 Sam. 1:23; Jes. 40:31; Jer. 4:13; 48:40; 49:16,22; Ez. 1:10; 10:14; 17:3,7; Hos. 8:1; Ob. 4; Mi. 1:16; Hab. 1:8.
Chetoebim	7	Job 9:26; 39:27[30]; Ps. 103:5; Spr. 23:5; 30:17,19; Klaagl. 4:19.

In de Nederlandse vertalingen SV en SV-J wordt het woord נֶשֶׁר consequent vertaald met ‘arend’ en in de Engelse KJV en ASV met ‘eagle’. In andere Nederlandse vertalingen wordt niet alleen op sommige plaatsen vertaald met een synoniem hiervan – ‘adelaar’ – maar vinden we ook op verschillende plaatsen de vertaling ‘gier’ (HSV één maal; NBG51 zes maal; WV95 vier maal; NBV acht maal; GNB96 drie maal; NB twee maal ‘gieradelaar’). Ook in de Engelse vertalingen wordt aan aantal keren met ‘gier’ (vulture) vertaald. Echter dit gebeurt beduidend minder dan in de Nederlandse vertalingen (NRSV twee maal, GNB92 twee maal; WEB één maal; CEV twee maal ‘buzzard’). Opvallend is dat er in de vertalingen onderling geen duidelijke overeenstemming bestaat over de plaatsen waar met ‘gier’ vertaald zou moeten worden; het gebeurt niet altijd op dezelfde plaats. Hieruit volgt dat er een zekere onduidelijkheid is over de vertaling van het woord נֶשֶׁר. In recente woordenboeken worden verschillende vertalingen gegeven voor het woord נֶשֶׁר. Koehler en Baumgartner noemen zowel ‘eagle’ (arend) als ‘vulture’ (gier) als mogelijke vertalingen, evenals Brown, Driver en Briggs¹⁸ Ook Clines noemt beide vertalingen als mogelijkheid, maar heeft een lichte voorkeur voor arend.¹⁹ E. Firmage stelt dat het woord נֶשֶׁר zowel een vale gier kan

¹⁷ Lisowsky, 1981, S.v.: נֶשֶׁר

¹⁸ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: נֶשֶׁר; Brown, Driver en Briggs, 1962, S.v.: נֶשֶׁר.

¹⁹ Clines, 1993, S.v.: נֶשֶׁר.

aanduiden, als een arend²⁰, wat inhoudt dat de term volgens hem op de ene plaats vale gier zou kunnen betekenen en op de andere arend. Ook Pinney stelt een dergelijke interpretatie voor.²¹ Firmage lijkt een voorkeur te hebben voor de identificatie met een vale gier op basis van verschillende oudtestamentische teksten. Naast uiterlijke kenmerken (bv. Ez. 17:3; Mi. 1:16; zie: §4.1) en gedragskenmerken (bv. Spr. 30:17; zie: §4.2), zijn er volgens hem ook teksten, zoals Deut. 28:49, waarin de manier waarop de vogel wordt gepresenteerd “suggests the vulture rather than the more solitary eagle”.²² (zie: §4.3) Het is volgens hem echter niet mogelijk om een precieze identificatie te geven van het woord נֶשֶׁר op basis van de teksten die we tot onze beschikking hebben.²³ France lijkt, evenals Firmage, een voorkeur te hebben voor het vertalen met vale gier, maar erkent dat een precieze identificatie zeer moeilijk is.²⁴

Bij geen van de zesentwintig hierboven genoemde teksten, wordt in het tekstkritisch apparaat van de BHS melding gemaakt van een manuscript, waarin het woord נֶשֶׁר wordt vervangen door een andere vogelsoort.²⁵ Ook in de oude vertalingen wordt נֶשֶׁר consequent met hetzelfde woord vertaald. De Vulgaat heeft in alle zesentwintig gevallen als vertaling een vorm van *aquila* (arend). De Septuaginta vertaalt in vierentwintig gevallen met een vorm van ἀετός (arend); in twee gevallen ontbreekt het vers (Jer. 48:40; Ez. 10:14). Zowel het Latijnse als Griekse woord betekent ‘adelaar’ of ‘arend’.²⁶ Pinkster, Lewis en Short, Liddell en Scott, Muraoka en Lust, Eynikel en Hauspie noemen enkel ‘eagle’ als betekenis; geen van hen noemt ‘gier’ als een mogelijke vertaling. Glare wijst er echter op dat *aquila* in combinatie met het adjectief *barbata* verwijst naar de Lammergier.²⁷

²⁰ Firmage, 1992, 1158.

²¹ Pinney, 1964, 147.

²² Firmage, 1992, 1158.

²³ Firmage, 1992, 1158.

²⁴ France, 1986, 56.

²⁵ Bij Hos. 8:1 wordt – zonder enige grond in andere Hebreeuwse manuscripten of oude vertalingen – voorgesteld כְּנִשֶׁר te vervangen door een ander woord, namelijk door כְּשִׁמֶר of כְּנִצֵּר, gesubstantiveerde participia van de synonieme verba נִצַּר en שָׁמַר (bewaken, toezien op). Nog afgezien van het feit dat voor deze lezing geen enkele tekstuele onderbouwing kan worden gegeven, is deze lezing een eenvoudigere dan in de Masoretische tekst. Deze beide redenen maken het zeer onwaarschijnlijk dat de voorgestelde lezing de oorspronkelijke lezing is. Daarnaast wordt ook hier geen andere vogelsoort voorgesteld, maar een geheel ander woord vanwege het moeilijk te interpreteren vers, zodat deze tekstkritische noot voor dit onderzoek van geen enkel belang is.

²⁶ Pinkster, 2003, S.v.: aquila 1; Lewis en Short, 1975, S.v.: aquila; Glare, 1982, S.v.: aquila 1; Liddell en Scott, 1968, S.v.: ἀετός; Muraoka, 2009, S.v.: ἀετός. Lust, Eynikel en Hauspie, 1992, S.v.: ἀετός.

²⁷ Glare, 1982, S.v.: aquila 1b. Een andere naam voor lammergier is ‘baardgier’ (Latijn: *Gypaetus barbatus*).

Er is één passage waar de Septuaginta niet enkel met ἀετός vertaalt. In Job 39:27 wordt in het eerste deel van het vers het woord נֶשֶׁר net als in alle andere passages vertaald met ἀετός. Echter, waar in de Masoretische tekst de נֶשֶׁר het subject is van de hele passage (Job 39:27-30), krijgt de passage in de Septuaginta vanaf het tweede gedeelte van vers 27 een ander subject, namelijk het woord γύψ, wat ‘gier’ betekent.²⁸ Job 39:27-30 luidt volgens de twee tekstgetuigen als volgt:

Masoretische tekst:	Vertaling:
27 אִם-עַל-פִּיךָ יִגְבִּיחַ נֶשֶׁר וְכִי יָרִים קִנּוּ:	Is het op uw bevel dat de <i>neshar</i> hoog vliegt, en dat hij zijn nest in de hoogte maakt,
28 סָלַע יִשְׁכֵּן וַיִּתְלַן עַל-שׁוֹ-סָלַע וּמְצוּדָה:	dat hij woont en overnacht op een rots, op een steile rots ²⁹ en een bergvesting?
29 מִשָּׁם חָפַר-אֶכֶל לְמַרְחֹק עֵינָיו יִבִּיטוּ:	Van daar speurt hij naar voedsel, van verre turen zijn ogen,
30 וְאֶפְרָחוּ יַעֲלֶעוּ-דָם וּבִאֲשֶׁר חָלְלִים שָׁם הוּא:	zijn jongen drinken ³⁰ bloed, en waar lijken zijn, daar is hij.

Septuaginta:	Vertaling:
27 ἐπὶ δὲ σῶ προστάγματι ὑψοῦται ἀετός γύψ δὲ ἐπὶ νοσσιᾶς αὐτοῦ καθεσθεις ἀλλίζεται	Verheft de <i>aetos</i> zich op uw bevel, en brengt de <i>gups</i> (op uw bevel) de nacht door gezeten boven zijn jongen,
28 ἐπ' ἔξοχῆ πέτρας καὶ ἀποκρύφῳ	op het uiteinde ³¹ van een rots en op een verborgen plaats?
29 ἐκεῖσε ὡν ζητεῖ τὰ σῖτα πόρρωθεν οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτοῦ σκοπεύουσιν	Daar speurt hij naar graan, van een afstand zien zijn ogen uit
30 νεοσσοὶ δὲ αὐτοῦ φύρονται ἐν αἵματι οὗ δ' ἂν ὧσι τεθνεῶτες παραχρηῖμα εὐρίσκονται	en zijn jongen doordrenken ³² zich met bloed, en waar ook maar lijken zijn, onmiddellijk wordt hij (daar) gevonden.

²⁸ Liddell en Scott, 1968, S.v.: γύψ; Muraoka, 2009, S.v.: γύψ. Lust, Eynikel en Hauspie, 1992, S.v.: γύψ.

²⁹ Letterlijk: ‘Rotsachtige rots’, zie Clines, 1993, S.v.: נֶשֶׁר; Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: נֶשֶׁר.

³⁰ Ook mogelijk in plaats van ‘drinken’ is een vertaling met ‘verkrijgen uit’ of ‘onderdompelen in’, zie: Clines, 1993, S.v.: יַעֲלֶעוּ. Vergelijk Septuaginta.

³¹ Lust, Eynikel en Hauspie, 1992, S.v.: ἔξοχή; Liddell en Scott, 1968, S.v.: ἔξοχή.

³² Lust, Eynikel en Hauspie, 1992, S.v.: φύρω; Liddell en Scott, 1968, S.v.: φύρω.

Het woord $\gamma\upsilon\psi$ komt in de Septuaginta slechts enkele malen voor. In Lev. 11:14 en Deut. 14:13³³ is $\gamma\upsilon\psi$ de vertaling van respectievelijk רָאָה en רָאָה (beide: rode wouw³⁴). In Job 28:7 heeft de Septuaginta het woord $\gamma\upsilon\psi$ waar in de Masoretische tekst אַיָה (zwarte wouw³⁵) staat. In Job 5:7 en 15:23 wordt in de Septuaginta ook het woord $\gamma\upsilon\psi$ gebruikt. Bij deze passages is echter in de Masoretische tekst geen sprake van welke vogel dan ook. Nergens in de Septuaginta wordt $\gamma\upsilon\psi$ direct gebruikt als een vertaling van נֶשֶׁר . Ook op plaatsen waar in verschillende moderne vertalingen wel een giersoort te vinden is – en waar de Masoretische tekst niet een vorm van נֶשֶׁר heeft – vertaalt de Septuaginta niet met $\gamma\upsilon\psi$. In Deut. 14:12 en Lev. 11:13 vinden we de vogelsoorten פָּרָס en עֲזֹנִיָה . Dat van deze woorden niet vaststaat wat hun betekenis is, blijkt uit de verschillende vogelsoorten die in moderne vertalingen worden genoemd. Het woord פָּרָס wordt in de meeste vertalingen weergegeven als lammergier (bv. HSV, NBG51, NBV en WV95)³⁶ en עֲזֹנִיָה wordt vertaald met monniksgier (bv. HSV), zwarte gier (bv. NBV) en baardgier (bv. WV95). In de SV(-J), NB en NBG51 wordt עֲזֹנִיָה echter vertaald met zeearend. Volgens Firmage betekenen beide woorden mogelijk ‘bearded vulture’ (lammergier, baardgier), maar hij durft geen stellige identificatie te geven.³⁷ Ook Koehler en Baumgartner geven voor de beide woorden niet een eenduidige betekenis.³⁸

³³ Lastig aan deze passages is dat het opsommingen van verschillende soorten onreine vogels betreft. De Septuaginta noemt in de opsomming in Lev. 11:13-20 één vogelsoort meer dan de Masoretische tekst en in Deut. 14:11-20 één vogelsoort minder. Wanneer de opsommingen van de Masoretische tekst en de Septuaginta naast elkaar worden gezet, blijkt dat de Septuaginta in Lev. 11:17-19, maar met name in Deut. 14:16-18, een andere volgorde hanteert. Omdat niet van alle Hebreeuwse termen in deze opsommingen met zekerheid te zeggen is naar welke vogelsoort zij precies verwijzen, moet er rekening mee gehouden worden dat ook in de andere verzen mogelijk een andere volgorde van opsommen is aangehouden. Dit zou kunnen betekenen dat het woord $\gamma\upsilon\psi$ de vertaling is van een ander Hebreeuws woord, al lijkt het er wel op dat in Lev. 11:13-16 en Deut. 14:12-15 in beide tekstgetuigen dezelfde volgorde is gehanteerd. Daarnaast is het de vraag in hoeverre de Septuaginta alle verschillende vogelsoorten letterlijk heeft vertaald. Niet alle genoemde soorten in de Septuaginta lijken overeen te komen met de opsomming in de Masoretische tekst. Zo noemt de Septuaginta de $\kappa\acute{\upsilon}\kappa\nu\omicron\varsigma$ (zwaan; Liddell en Scott, 1968, S.v.: $\kappa\acute{\upsilon}\kappa\nu\omicron\varsigma$ I; Lust, Eynikel en Hauspie, 1992, S.v.: $\kappa\acute{\upsilon}\kappa\nu\omicron\varsigma$), terwijl in de Masoretische tekst geen woord wordt genoemd dat mogelijk deze betekenis heeft. Firmage als Pinney signaleren beide de grote onzekerheid omtrent het vertalen van vogelnamen in het algemeen in de Hebreeuwse Bijbel (Firmage, 1992, 1144; Pinney, 1964, 149).

³⁴ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: רָאָה en רָאָה . Volgens Firmage is hiervan de betekenis mogelijk ‘havik’ (Firmage, 1992, 1155, 1158). De SV(-J) vertaalt dit woord overigens wel met gier.

³⁵ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: אַיָה . Firmage stelt opnieuw ‘havik’ als mogelijke betekenis voor, maar geeft aan dat een precieze identificatie van deze vogel niet mogelijk is (Firmage, 1992, 1154, 1158).

³⁶ De SV(-J) vertaalt met havik en de NB noemt de splijthoefgier.

³⁷ Firmage, 1992, 1155, 1158.

³⁸ Het woord פָּרָס wordt omschreven als “an unclean bird [...] type of vulture which breaks the bones of its prey,” het woord עֲזֹנִיָה enkel als “an unclean bird.” Op basis van de Septuaginta en de Vulgaat worden voor dit laatste woord de

Clines daarentegen geeft ‘ossifrage’ (baardgier, visarend, reuzenstormvogel) en ‘bearded vulture’ als vertalingen voor פֶּרֶס³⁹ en voor עֲזֻנְיָה ‘black vulture’ (monniksgier), ‘bearded vulture’ of ‘osprey’ (visarend).⁴⁰ De Septuaginta vertaalt פֶּרֶס met γρῦψ (grijpvogel, griffioen)⁴¹ en עֲזֻנְיָה met ἀλιαιέτος (zeearend).⁴² In dezelfde lijst van onreine vogels wordt ook de רְחֵם (gier)⁴³ genoemd (zie: Lev. 11:18 en Deut. 14:17). In de HSV en NBG51 wordt dit woord vertaald met ‘aasgier’.⁴⁴ Het is echter niet duidelijk welk woord in de Septuaginta wordt gebruikt om dit Hebreeuwse woord te vertalen.⁴⁵ Een letterlijke vertaling lijkt niet te worden gegeven.

Hoewel het woord γρῦψ volgens moderne woordenboeken ‘gier’ betekent, wordt het in de Septuaginta gebruikt als vertaling van verschillende Hebreeuwse woorden, die niet direct naar een giersoort verwijzen; Hebreeuwse woorden die mogelijk wel verwijzen naar een giersoort, worden in de Septuaginta op een andere manier vertaald. Het lijkt erop dat in Job 39:27-30 de ἀετός en de γρῦψ nauw met elkaar in verband worden gebracht. Mogelijk passen de eigenschappen die in deze passage worden beschreven zowel bij de ἀετός als bij de γρῦψ, wat zou kunnen betekenen dat beide woorden een vertaling van נֶשֶׁר kunnen zijn. Meer waarschijnlijk lijkt het echter dat één of meerdere eigenschappen uit Job 39:27-30 niet passen bij ἀετός, zodat het invoegen van γρῦψ een ‘correctie’ van de tekst is. Dat zou betekenen dat de betekenis van נֶשֶׁר breder is dan de betekenis van ἀετός.

Om een beter beeld te krijgen van de betekenis van het woord נֶשֶׁר zullen in de volgende paragraaf eerst de verschillende soorten arenden en gieren die voorkomen in Israël en/of

zeearend, de visarend, de monniksgier en de baardgier als mogelijkheden genoemd. Zie: Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: פֶּרֶס en עֲזֻנְיָה.

³⁹ Clines, 1993, S.v.: פֶּרֶס.

⁴⁰ Clines, 1993, S.v.: עֲזֻנְיָה.

⁴¹ Liddell en Scott, 1968, S.v.: γρῦψ I; Lust, Eynikel en Hauspie, 1992, S.v.: γρῦψ. Volgens Liddell en Scott is het ook mogelijk dat dit woord verwijst naar een lammergier (Liddell en Scott, 1968, S.v.: γρῦψ II).

⁴² Liddell en Scott, 1968, S.v.: ἀλιαιέτος; Lust, Eynikel en Hauspie, 1992, S.v.: ἀλιαιέτος. Mogelijk betekent het woord ook visarend (Liddell en Scott, 1968, S.v.: ἀλιαιέτος).

⁴³ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: רְחֵם. Clines heeft ‘carrion-vulture’ (aasgier) of ‘osprey’ (visarend) als vertalingen (Clines, 1993, S.v.: רְחֵם).

⁴⁴ Een aasgier is dezelfde vogel als de Egyptische gier (*Neophron percnopterus*). Echter, in de NBV en WV95 wordt רְחֵם vertaald met ‘visarend’, in de SV(-J) met ‘pelikaan’ en in de NB met ‘reiger’.

⁴⁵ Zie: voetnoot 33.

het Sinäi-gebied worden besproken. In de daarop volgende paragraaf zullen de verschillende kenmerken van de **נְשֵׁר** die in het Oude Testament worden genoemd worden geanalyseerd.

3. Arenden en Gieren in Israël en het Sinai-gebied

In paragraaf 2 is gebleken dat het woord נֶשֶׁר in de Hebreeuwse Bijbel in eerste instantie lijkt te verwijzen naar een arend, maar dat er ook passages zijn waar het mogelijk is dat met dit woord een gier wordt bedoeld. Er bestaan echter talloze verschillende soorten arenden en gieren. In dit onderzoek zullen enkel de soorten worden besproken die voorkomen in Israël en het Sinai-gebied.⁴⁶ Immers, als een vogel met het woord נֶשֶׁר werd aangeduid, moeten de gebruikers van dit woord bekend zijn geweest met de soort en moest deze – anders dan in onze tijd, waarin de gehele wereld binnen ons bereik ligt – in hun eigen omgeving voorkomen. Zowel de arenden als de gieren behoren allen tot de orde van de *Accipitriformes*. In deze paragraaf zullen verschillende eigenschappen van deze arenden en gieren kort worden besproken. In eerste instantie betreft dit algemene gegevens, zoals het leefgebied van de vogel, zijn uiterlijk en grootte, zijn broedgewoonten en zijn voedselpatroon. Daarbinnen wordt echter de nadruk gelegd op de gegevens die van belang zijn voor het onderzoek naar Deut. 32:11. Zo worden binnen de beschrijving van het leefgebied naast een algemene omschrijving expliciet de gebieden Israël en het Sinai-gebied behandeld, kunnen uiterlijke kenmerken later in dit onderzoek van belang zijn als vergelijkingsmateriaal voor de uiterlijke kenmerken die op verschillende plaatsen in de Bijbel worden genoemd bij het woord נֶשֶׁר (zie §4.1) en kan het voedselpatroon een indicatie geven van het maximale gewicht dat een arend of gier kan dragen. Uiteraard vormen de gegevens omtrent de broedgewoonten een belangrijke kern, omdat in Deut. 32:11 juist hiermee een vergelijking getrokken wordt. Daarbij zal gekeken worden hoe en waartegen de verschillende vogels hun nest beschermen, wanneer en hoe de jongen leren vliegen en welke rol de ouders hierin dragen en welk gewicht de jongen hebben wanneer zij uitvliegen.

⁴⁶ In dit onderzoek worden de soorten die vandaag de dag voorkomen in dit gebied besproken. Er wordt aangenomen dat er geen grote verschillen in het voorkomen van deze soorten hebben opgetreden in de tijd die is verstreken sinds het ontstaan van de tekst in Deut. 32. Er moet echter in het achterhoofd worden gehouden dat de mogelijkheid bestaat, dat van één of meerdere soorten in de loop der jaren zijn leefgebied iets verschoven is. Daardoor kan het zo zijn dat een vogel die nu niet meer voorkomt in Israël en/of het Sinai-gebied, daar in de tijd van het ontstaan van Deut. 32 wel voorkwam en andersom.

3.1. Arenden

In Israël en/of het Sināi-gebied komen negen⁴⁷ verschillende soorten arenden voor, allen behorend tot de familie van de *Accipitridae* (sperwerachtigen): de Slangenarend (*Circaetus gallicus*); de Schreeuwarend (*Aquila pomarina*); de Bastaardarend (*Aquila clanga*); de Steppearend (*Aquila nipalensis*); de Keizerarend (*Aquila heliaca*); de Steenarend (*Aquila chrysaetos*); de Verreaux' Arend (*Aquila verreauxii*); de Havikarend (*Hieraetus fasciatus*); en de Dwergarend (*Hieraetus pennatus*). Drie van deze soorten broeden echter niet in dit gebied: ze overwinteren er enkel of doen het gebied aan tijdens hun trek naar het zuiden. Dit betreft de Schreeuwarend, de Steppearend en de Dwergarend. Hoewel het mogelijk is dat ook deze soorten werden aangeduid met het woord נֶשֶׁר, worden ze in dit onderzoek niet besproken op eenzelfde manier als de arenden die wel broeden of hebben gebroed in Israël of het Sināi-gebied. In Deut. 32:11 kan het namelijk niet om deze soorten gaan, omdat het in deze tekst gesproken wordt over jongen in een nest. De vogelsoort die in Deut. 32 wordt aangeduid met נֶשֶׁר, moet een vogel zijn die in Israël en/of het Sināi-gebied zijn broedgebied heeft. Echter, omdat verschillende teksten uit de Hebreeuwse Bijbel toch naar deze roofvogelsoorten zouden kunnen verwijzen, worden de belangrijkste kenmerken toch opgenomen in het samenvattende schema in paragraaf 3.1.7.⁴⁸

3.1.1. Slangenarend

Circaetus gallicus

De Slangenarend komt voor in Zuid- en Oost-Europa, delen van het Midden-Oosten, Oost-tot Centraal-Azië en Noordwest-Afrika en overwintert in Sub-Saharisch Afrika, ten noorden van de evenaar.⁴⁹ Bij de trek naar het zuiden is Israël een geliefde passage, maar dit gebied

⁴⁷ Zowel Pinney als France heeft een lijst met slechts vier verschillende soorten arenden die voorkomen in Israël en/of het Sināi-gebied. Echter, de soorten die zij noemen zijn niet hetzelfde. Pinney noemt de Steenarend, de Bastaardarend, de Keizerarend en de Slangenarend (Pinney, 1964, 147). France noemt in plaats van de Bastaardarend, de Havikarend (France, 1986, 56).

⁴⁸ Voor deze gegevens is gebruikt gemaakt van de volgende bronnen:

Schreeuwarend: Ferguson-Lees en Christie, 2001, 240-241, 724-727; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 192-193; Cramp en Simmons, 1980, 203-210.

Steppearend: Ferguson-Lees en Christie, 2001, 238-239, 733-736; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 194.

Dwergarend: Ferguson-Lees en Christie, 2001, 244-245, 758-761; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 199; Cramp en Simmons, 1980, 251-258.

⁴⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 445-446.

behoort ook tot het broedgebied van de Slangenarend,⁵⁰ hoewel er niet veel paren in Israël zijn waargenomen.⁵¹ Mogelijk heeft de Slangenarend in het verleden ook in Egypte en het Sinai-gebied gebroed.⁵² Een tweede, andere populatie verblijft gedurende het gehele jaar op het Indiase subcontinent.⁵³ Tot slot is een derde populatie te vinden op de Kleine Soenda-eilanden, waartoe onder andere Bali, Lombok en Timor behoren.⁵⁴

Slangenarenden leven voornamelijk in warme, droge gebieden met hier en daar een boom, variërend van dor grasland tot steenachtig heuvel- of bergland met lichte begroeiing, dun beboste savanne en duinen en zelfs semi-woestijngebied.⁵⁵ Meer noordelijk leeft de vogel ook in riviervalleien of drasland met aangrenzende heide of weidegrond.⁵⁶ Bij voorkeur leeft de Slangenarend in gebieden met een variëteit aan landschappen en vegetatie.⁵⁷ De Slangenarend leeft doorgaans op een hoogte liggend tussen zeeniveau en 1.200 meter, soms tot een hoogte van 1.600 of zelfs 2.000 meter, zeer lokaal tot 2.300 meter.⁵⁸

De Slangenarend wordt door Ferguson-Lees en Christie omschreven als een

“large pale-looking snake-eagle, brown to grey-brown above with very variably dark brown to white throat/chest and equally variably barred to almost plain white belly, but otherwise prominent yellow eyes in owl-like (or harrier-like) face on big rounded head, thick neck, and bare legs typical of genus.”⁵⁹

Het vrouwtje heeft een totale lengte⁶⁰ van 62 – 70 cm en een spanwijdte van 166 – 188 cm (mannetje: 91%).⁶¹ Het gewicht van het vrouwtje ligt tussen 1,3 en 2,3 kg, dat van het

⁵⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 445-446; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 97.

⁵¹ Hoewel er weinig informatie beschikbaar is, lijkt het te gaan om ongeveer 100-200 paren (Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 131). Dit aantal neemt niet af en is mogelijk zelfs toegenomen (Cramp en Simmons, 1980, 97).

⁵² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 445-446; Cramp en Simmons, 1980, 97.

⁵³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 445.

⁵⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 445.

⁵⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 446; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 131; Cramp en Simmons, 1980, 96.

⁵⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 446; Cramp en Simmons, 1980, 96.

⁵⁷ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 131.

⁵⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 446.

⁵⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 446.

⁶⁰ Voor wat betreft de grootte en het gewicht van de verschillende roofvogels in dit onderzoek, zal worden uitgegaan van de waarden zoals die worden vermeld door Ferguson-Lees en Christie. Indien elders sterk afwijkende waarden worden genoemd, zal dit in de voetnoten vermeld worden.

⁶¹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 126. Het percentage geeft de grootte van het mannetje aan, uitgedrukt in procenten van de grootte van het vrouwtje. Volgens Cramp en Simmons is de spanwijdte iets groter, namelijk 185 – 195 cm (Cramp en Simmons, 1980, 96).

mannetje tussen 1,2 en 2,0 kg.⁶² Al na 28 dagen heeft het jong een gewicht bereikt van ongeveer 1,2 kg.⁶³

De Slangenarend maakt zijn nest op een hoogte van 3 tot 6 meter – bij uitzondering tot een hoogte van 25 meter – in de toppen van doorgaans lage bomen, zeer zelden ook in rotskloven.⁶⁴ Het nest is met een doorsnede van 50 – 75 cm en een diepte van 20 – 25 cm in vergelijking met de grootte van de vogel relatief klein.⁶⁵ Het nest wordt gemaakt van takken en twijgen, dat bekleed wordt met bladeren en ander groen.⁶⁶ De Slangenarend legt één ei, dat na 45 – 47 dagen uitkomt.⁶⁷ Het ei wordt zowel door het vrouwtje als door het mannetje uitgebroed, maar het vrouwtje heeft hierin het grootste aandeel.⁶⁸ Beide ouders dragen de zorg voor het jong.⁶⁹ Gedurende de eerste periode na het uitkomen van het ei, wordt het jong voortdurend bebroed door het vrouwtje.⁷⁰ Ook later beschermt zij haar jong tegen de zon en tegen regen.⁷¹ Doorgaans is het het mannetje dat het voedsel naar het nest brengt, maar voedt enkel het vrouwtje het jong direct.⁷² Het jong vliegt na 70 – 80 dagen, na een periode van 10 – 15 dagen waarin het zich al vanuit het nest naar omliggende takken beweegt.⁷³ Als het jong eenmaal kan vliegen, is het snel zelfstandig en verlaat het het territorium van zijn ouders.⁷⁴ Het jong is dan al haast niet meer te onderscheiden van een volwassen Slangenarend.⁷⁵

De Slangenarend eet in hoofdzaak slangen met een lengte tot ongeveer één meter in Europa en in India met een lengte van 150 – 180 cm, maar ook andere reptielen zoals onder andere hagedissen en kameleons.⁷⁶ Daarnaast eet de roofvogel soms ook kleine zoogdieren, zoals

⁶² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 448; Cramp en Simmons, 1980, 103.

⁶³ Cramp en Simmons, 1980, 103.

⁶⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 447-448; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 131; Cramp en Simmons, 1980, 102.

⁶⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 447; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 131; volgens Cramp en Simmons kan de doorsnede van het nest oplopen tot 100 cm (Cramp en Simmons, 1980, 102).

⁶⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 447.

⁶⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 448; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 131; Cramp en Simmons, 1980, 102.

⁶⁸ Cramp en Simmons, 1980, 102.

⁶⁹ Cramp en Simmons, 1980, 99 en 102.

⁷⁰ Cramp en Simmons, 1980, 102.

⁷¹ Cramp en Simmons, 1980, 101-102.

⁷² Cramp en Simmons, 1980, 99 en 102.

⁷³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 448; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 131; Cramp en Simmons, 1980, 102.

⁷⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 448; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 131.

⁷⁵ Cramp en Simmons, 1980, 96.

⁷⁶ Cramp en Simmons, 1980, 98; vgl. Ferguson-Lees en Christie, 2001, 447; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 131.

muizen, konijnen en hazen of kleine amfibieën.⁷⁷ Bij uitzondering eet de Slangenarend ook vogels. Meestal zijn deze ziek of gewond, maar hij rooft ook jonge vogels uit het nest.⁷⁸ De Slangenarend speurt doorgaans naar prooien door op een hoogte van 10 – 30 meter rond te cirkelen, waarbij hij afwisselend hangt op de wind of vliegt met snelle bewegingen, om op een prooi neer te duiken.⁷⁹ Soms duikt de Slangenarend echter van veel grotere hoogte op zijn prooi neer.⁸⁰ Ook jaagt de arend vanaf hoge plaatsen en bij uitzondering besluipt hij zijn prooi op de grond.⁸¹ Als de prooi klein genoeg is, wordt deze direct meegenomen de lucht in en wordt daar gedood.⁸² Als de prooi te groot is, doodt de Slangenarend deze op de grond en eet het daar op, of neemt het alsnog mee naar zijn nest.⁸³

3.1.2. Bastaardarend

Aquila Clanga

Tot het broedgebied van de Bastaardarend behoren Noordoost- en Oost-Europa en Centraal-Azië.⁸⁴ Om de winter door te brengen trekken de Bastaardarenden naar meer zuidelijk gelegen gebieden in Zuid-Europa, Noord-Afrika, het Midden-Oosten en Zuid-Azië.⁸⁵ Israël, dat nu behoort tot het overwinteringsgebied, behoorde in het verleden mogelijk ook tot het broedgebied van de Bastaardarend.⁸⁶

De Bastaardarend leeft doorgaans in natte gebieden, zoals vochtige bossen, moerassen of moerasachtige gronden, natte weidegronden en riviervalleien.⁸⁷ Echter, in Centraal-Azië komt de roofvogel ook voor in meer droge beboste berggebieden.⁸⁸ Ook de overwinteringsgebieden zijn vaak vrij vochtig in vergelijking met andere arenden, maar de Bastaardarend is in Afrika ook te vinden op semi-woestijnachtige savanne.⁸⁹ De Bastaardarend leeft doorgaans op een hoogte liggend tussen zeeniveau en 1.000 meter,

⁷⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 447; Cramp en Simmons, 1980, 98.

⁷⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 447; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 98.

⁷⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 447.

⁸⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 447.

⁸¹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 447.

⁸² Cramp en Simmons, 1980, 98.

⁸³ Cramp en Simmons, 1980, 98; vgl. Ferguson-Lees en Christie, 2001, 447; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 131.

⁸⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 727; Cramp en Simmons, 1980, 212; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 193.

⁸⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 727-728; Cramp en Simmons, 1980, 212-214; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 193.

⁸⁶ Cramp en Simmons, 1980, 212; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 193.

⁸⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 728; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 193; Cramp en Simmons, 1980, 212.

⁸⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 728.

⁸⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 728.

meestal zelfs onder 300 meter; de arend jaagt echter tot een hoogte tot 1.700 meter, lokaal zelfs tot boven 4.000 meter.⁹⁰

De Bastaardarend wordt door Ferguson-Lees en Christie omschreven als een

“medium-sized, rather bulky, compact-looking eagle, as adult normally dark brown (the juvenile is spotted), with contrasting yellow cere, short neck but large shaggy-naped head, fairly strong bill (short gape-line, round nostril), longish wings, relatively short rounded tail, feathered legs [...], large feet. [...] Eyes brown. Cere and feet yellow.”⁹¹

Het vrouwtje heeft een totale lengte van 59 – 71 cm en een spanwijdte van 157 – 179 cm (mannetje: 85%).⁹² Het gewicht van het vrouwtje ligt tussen 1,8 en 2,5 kg, dat van het mannetje tussen 1,7 en 1,9 kg.⁹³ Op het moment dat het jong het nest verlaat is zijn gewicht al haast vergelijkbaar met dat van zijn ouders.⁹⁴

Bastaardarenden maken een groot nest van takken met een doorsnede van 70 – 110 cm en een diepte tot 100 cm, dat bekleed wordt met groene bladeren en gras.⁹⁵ Het nest wordt gemaakt in of nabij de top van een doorgaans hoge loofboom in een bosrijke omgeving op een hoogte van 5 – 25 meter, meestal tussen 8 en 12 meter.⁹⁶ Bij het ontbreken van geschikte bomen wordt het nest ook wel in lage struiken gemaakt.⁹⁷ De Bastaardarend legt meestal 2 – soms 1 of 3 – eieren, die na 42 – 44 dagen uitkomen.⁹⁸ De eieren worden enkel door het vrouwtje uitgebroed.⁹⁹ Ook de zorg voor de jongen wanneer de eieren zijn uitgekomen wordt gedragen door het vrouwtje.¹⁰⁰ Hoewel zowel het vrouwtje als het mannetje zorgen voor het voedsel, is het enkel het vrouwtje die de jongen voert.¹⁰¹ Wanneer twee of meer jongen worden uitgebroed, overleeft in veel gevallen enkel het

⁹⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 728.

⁹¹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 728-729.

⁹² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 240.

⁹³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 730.

⁹⁴ Cramp en Simmons, 1980, 216.

⁹⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 730; Cramp en Simmons, 1980, 215; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 193.

⁹⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 730; Cramp en Simmons, 1980, 215; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 193.

⁹⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 730; Cramp en Simmons, 1980, 215.

⁹⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 730; Cramp en Simmons, 1980, 215; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 193.

⁹⁹ Cramp en Simmons, 1980, 215.

¹⁰⁰ Cramp en Simmons, 1980, 215.

¹⁰¹ Cramp en Simmons, 1980, 215.

eerste en sterkste jong.¹⁰² De jongen vliegen na 60 – 67 dagen, waarna zij nog voor een periode van ongeveer 30 dagen afhankelijk blijven van hun ouders.¹⁰³

De Bastaardarend eet kleine zoogdieren, vogels, amfibieën, reptielen en bij uitzondering ook kleine vissen en insecten.¹⁰⁴ De prooi heeft meestal een gewicht tot 250 gram.¹⁰⁵ Welke prooien de Bastaardarend vangt, hangt volledig af van de beschikbaarheid daarvan.¹⁰⁶ Daarnaast eet de Bastaardarend ook aas, voornamelijk in de winter.¹⁰⁷ De Bastaardarend jaagt voornamelijk vanuit de lucht, vanwaar hij open land nauwkeurig afspeurt of er hoog boven vliegt.¹⁰⁸ Wanneer een prooi in zicht is duikt de arend neer.¹⁰⁹ Regelmatig jaagt de Bastaardarend ook vanaf de grond of kaapt prooien van andere roofdieren.¹¹⁰

3.1.3. Keizerarend

Aquila Heliaca

Het broedgebied van de Keizerarend valt uiteen in twee afzonderlijke gebieden: Zuidwest-Europa en mogelijk ook Noordwest-Afrika en daarnaast zeer lokaal in Zuidoost-Europa en West- tot Centraal-Azië.¹¹¹ De afzonderlijke populatie in Zuidwest-Europa, op het Iberisch Schiereiland, verblijft doorgaans het gehele jaar in hetzelfde gebied.¹¹² De meer oostelijke populatie trekt om te overwinteren naar meer zuidelijk gelegen gebieden, zoals het Midden-Oosten, Oost-Afrika en delen van Zuid-Azië.¹¹³ Mogelijk heeft in het verleden de Keizerarend ook in Israël gebroed.¹¹⁴

De Keizerarend leeft zowel in meer open gebieden met hier en daar een boom als in dichter beboste gebieden, vaak in de buurt van draslanden.¹¹⁵ Op het Iberisch Schiereiland bestaat de leefomgeving van de Keizerarend uit vlaktes, duinen en bossen, maar ook uit lage heuvels

¹⁰² Cramp en Simmons, 1980, 214.

¹⁰³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 730; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 215; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 193.

¹⁰⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 730; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 193; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 214.

¹⁰⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 730.

¹⁰⁶ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 193; Cramp en Simmons, 1980, 214.

¹⁰⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 730; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 214.

¹⁰⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 730.

¹⁰⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 730.

¹¹⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 730.

¹¹¹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 737; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 226-228; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 194-195.

¹¹² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 737; Cramp en Simmons, 1980, 228; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 195.

¹¹³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 737; Cramp en Simmons, 1980, 228; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 195.

¹¹⁴ Cramp en Simmons, 1980, 226.

¹¹⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 737; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 226; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 194-195.

en bergellingen met lichte begroeiing, doorgaans ver weg van menselijke activiteiten.¹¹⁶ De leefomgeving van Keizerarenden met een meer oostelijk leefgebied bestaat voornamelijk uit steppe of bossteppe met open bossen, rivier valleien en zelfs akkerbouwgebied.¹¹⁷ De Keizerarend leeft doorgaans op een hoogte liggend tussen zeeniveau en 1.300 meter, lokaal tot 1.800 meter.¹¹⁸

De Keizerarend wordt door Ferguson-Lees en Christie omschreven als een

“very large, heavy, powerful but sluggish eagle, as adult all dark brown except for creamy to buffish shawl and variable small white patches above, with long broad body, thick neck, very big head and bill (gape-line level with middle of eye, nostrils oval), relatively longish square-ended tail, long feathered legs, strong feet. [...] Adult eyes yellowish-grey to brownish, juvenile brownish-grey. Cere and feet yellow.”¹¹⁹

Het vrouwtje heeft een totale lengte van 68 – 84 cm en een spanwijdte van 176 – 216 cm (mannetje: 83%).¹²⁰ Het gewicht van het vrouwtje ligt tussen 3,2 en 4,5 kg, dat van het mannetje tussen 2,5 en 2,7 kg.¹²¹ Al na ongeveer 27 dagen kan een jong rond 2,5 kg wegen.¹²² Op het Iberisch Schiereiland wordt een ander ras onderscheiden, namelijk de *Aquila heliaca adalberti*, dat iets groter is dan het hoofdras, de *Aquila heliaca heliaca*.¹²³

De Keizerarend maakt een groot nest dat een doorsnede heeft van 120 – 150 cm en een diepte van 60 – 70 cm; echter, bij herhaaldelijk gebruik kan de doorsnede van het nest oplopen tot 240 cm en de diepte tot 180 cm.¹²⁴ Het nest wordt gemaakt van takken en bekleed met twijgen, gras, stukjes vacht, rommel en groen.¹²⁵ Het nest wordt doorgaans gemaakt in of nabij de top van een hoge boom, meestal op een hoogte van 10 – 20 meter.¹²⁶ Bij afwezigheid van geschikte bomen wordt het nest ook wel in lagere struiken gemaakt tot een hoogte van 2 meter, maar zelden op een klif of op de grond.¹²⁷ De Keizerarend legt 2 of

¹¹⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 737.

¹¹⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 737.

¹¹⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 738.

¹¹⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 738.

¹²⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 236; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 194.

¹²¹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 740; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 194.

¹²² Cramp en Simmons, 1980, 233.

¹²³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 740; Cramp en Simmons, 1980, 233. Del Hoyo, Elliot en Sargatal benoemen de *Aquila adalberti* zelfs als een afzonderlijke soort (Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 194; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 233).

¹²⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 739; Cramp en Simmons, 1980, 232; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 195.

¹²⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 739.

¹²⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 739; Cramp en Simmons, 1980, 232; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 195.

¹²⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 739; Cramp en Simmons, 1980, 232; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 195.

3 eieren – soms 1, bij hoge uitzondering 4 – die na 43 – 44 dagen uitkomen.¹²⁸ De eieren worden uitgebroed door zowel het vrouwtje als het mannetje, hoewel het vrouwtje hierin het grootste aandeel heeft.¹²⁹ Nadat de eieren zijn uitgekomen, worden de jongen de eerste 7 dagen voortdurend bebroed door het vrouwtje, bij uitzondering ook door het mannetje; gedurende de 10 daarop volgende dagen worden de jongen nog ongeveer een halve dag bebroed.¹³⁰ De jongen worden van snavel op snavel gevoed door beide ouders, maar het vrouwtje heeft hierin opnieuw het grootste aandeel.¹³¹ In de eerste weken is het voornamelijk het mannetje dat het voedsel naar het nest brengt; later jaagt ook het vrouwtje mee.¹³² Soms overleeft het jongste jong het niet.¹³³ De jongen vliegen na 63 – 77 dagen en blijven daarna nog ongeveer 160 dagen in het leefgebied van hun ouders.¹³⁴ De Keizerarend eet kleine tot middelgrote zoogdieren, vogels, reptielen, zelden vissen en insecten.¹³⁵ Daarnaast eet de Keizerarend ook veel aas, voornamelijk in het winterseizoen of tijdens migratie, maar ook tijdens het broedseizoen.¹³⁶ Levende prooien hebben doorgaans een gewicht tot 2 kg.¹³⁷ De Keizerarend jaagt doorgaans vanaf een niet al te hoge plaats, vanwaar hij een korte duikvlucht maakt naar de grond om zijn prooi te grijpen.¹³⁸ Op een zelfde manier jaagt de arend vanuit de lucht.¹³⁹ Soms kaapt de Keizerarend prooien van andere roofdieren.¹⁴⁰

3.1.4. Steenarend

Aquila chrysaetos

De Steenarend komt voor in Noord-Amerika, Zuid- en Oost-Europa, Scandinavië (ook Schotland en Noord-Engeland), daarnaast ook in een aanzienlijk deel van het Midden-Oosten

¹²⁸ Cramp en Simmons, 1980, 232; Ferguson-Lees en Christie, 2001, 739; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 195.

¹²⁹ Cramp en Simmons, 1980, 229 en 232.

¹³⁰ Cramp en Simmons, 1980, 232.

¹³¹ Cramp en Simmons, 1980, 229 en 232.

¹³² Cramp en Simmons, 1980, 232.

¹³³ Cramp en Simmons, 1980, 229 en 232.

¹³⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 739; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 232; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 195.

¹³⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 739; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 195; Cramp en Simmons, 1980, 228-229.

¹³⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 739; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 195; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 228.

¹³⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 739; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 228.

¹³⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 739.

¹³⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 739.

¹⁴⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 739.

(waaronder ook Israël en het Sinäi-gebied¹⁴¹), het Kaukasus-gebied, in de noordelijke helft van Azië (met uitzondering van het gehele toendragebied in het uiterste noorden), maar meer zuidelijk ook in grote delen van centraal China en in een zuidwaartse strook vanuit Rusland door Kazachstan tot aan Iran en Afghanistan en tot slot ook in verschillende verspreide gebieden in Noord-Afrika.¹⁴² Enkel de Steenarenden die leven in het gebied boven 65°NB overwinteren in zuidelijker gelegen gebieden.¹⁴³ Jonge Steenarenden maken meer en langere reizen dan volwassen vogels.¹⁴⁴

De Steenarend heeft verschillende, voornamelijk open, leefgebieden en kan zowel in koude als in hitte leven. Vaak leeft de vogel in bergachtige gebieden, op of boven de boomgrens waar weinig tot geen vegetatie groeit.¹⁴⁵ In de noordelijke gebieden is de Steenarend ook te vinden in koude en vochtige naaldwouden, open heidevelden en moerasachtige gebieden, in het zuidwesten van Canada ook op haast boomloze, heuvelachtige prairies.¹⁴⁶ Meer zuidelijk leeft de Steenarend in steppegebied of semi-woestijn, droge gebieden met een schaarse begroeiing van enkel gras en laag struikgewas, of zelfs in woestijngebied zonder enige begroeiing.¹⁴⁷ Buiten het broedseizoen vinden we de Steenarend ook in draslanden bij de kust.¹⁴⁸ De Steenarend leeft doorgaans op een hoogte liggend tussen zeeniveau en 4000 meter; in de Himalaya zelfs tot een hoogte van meer dan 5500 meter.¹⁴⁹

De Steenarend wordt door Ferguson-Lees en Christie omschreven als een

“very big, powerful eagle, brown to blackish-brown with yellowish to tawny or rufous shawl at all ages and, as adult, pale wing-panels, looking massive and thick-necked when perched, with large bill on relatively small head, long wings, comparatively long and slightly rounded or more square-ended tail, long baggy-trouser legs, and big strong feet with exceptionally powerful curved claws 4-6 cm long. [...] Adult eyes

¹⁴¹ Zowel in Israël als in Egypte zijn tegenwoordig niet veel broedende paren meer te vinden; er zijn slechts tien paren bekend in Israël. Echter, in het verleden kwam de Steenarend in deze gebieden vaker voor (Cramp en Simmons, 1980, 235).

¹⁴² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 742; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 234-235.

¹⁴³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 742; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 197.

¹⁴⁴ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 197; Ferguson-Lees en Christie, 2001, 742.

¹⁴⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 743; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 197.

¹⁴⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 743; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 234.

¹⁴⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 743; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 234.

¹⁴⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 743.

¹⁴⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 743.

brown to red-brown, hazel or amber, juvenile dark brown, becoming paler and brighter through immature stages. Cere and feet yellow.”¹⁵⁰

Het vrouwtje heeft een totale lengte van 66 – 90 cm en een spanwijdte van 180 – 234 cm (mannetje: 81%).¹⁵¹ Het gewicht van het vrouwtje ligt tussen 3,6 en 6,7 kg, dat van het mannetje tussen 2,8 en 6,0 kg.¹⁵² Het jong groeit in een periode van ongeveer 9 weken naar een gewicht dat vergelijkbaar is met dat van zijn ouders.¹⁵³ Echter, er kunnen zes verschillende rassen worden onderscheiden, die in grootte van elkaar verschillen:

- *Aquila chrysaetos chrysaetos* (Europa, behalve het zuidwesten, en oostwaarts tot in de westelijke helft van Rusland);
- *Aquila chrysaetos homeyeri* (Iberisch Schiereiland, Noord-Afrika, Kreta, het Midden-Oosten, het Arabische Schiereiland tot aan de Kaukasus en Iran);
- *Aquila chrysaetos daphanea* (van Oost-Iran door het Himalaya-gebied tot aan West- en Centraal-China);
- *Aquila chrysaetos japonica* (Japan en Korea);
- *Aquila chrysaetos canadensis* (Noord-Amerika);
- *Aquila chrysaetos kamtschatica* (Noord-Oost-Azië).¹⁵⁴

De *daphanea* en *kamtschatica* zijn de grootste rassen; de *japonica* is het kleinste ras; de rassen *chrysaetos* en *canadensis* zijn middelgroot; de *homeyeri*, het ras dat voorkomt in Israël en het Sinaï-gebied, is iets kleiner dan deze twee.¹⁵⁵ Mogelijk zijn er ook verschillen in de kleur van hun plumage.¹⁵⁶ Het is echter niet duidelijk vast te stellen of deze verschillen gelden per ras, omdat de kleur ook per vogel kan afwijken.¹⁵⁷

De Steenarend maakt een groot nest van takken, met een doorsnede tot wel 1,5 meter en een diepte tot 1 meter. Het nest wordt bekleed met wol, gras en bladeren, waarbij tijdens de broedperiode en de periode dat de jongen in het nest verblijven veel groen wordt

¹⁵⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 743.

¹⁵¹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 236.

¹⁵² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 746.

¹⁵³ Cramp en Simmons, 1980, 244.

¹⁵⁴ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 197; Cramp en Simmons, 1980, 234; vgl. Ferguson-Lees en Christie, 2001, 746. Ferguson-Lees en Christie onderscheiden de *kamtschatica* echter niet als een afzonderlijk ras, maar als behorend tot het ras *canadensis*. Wel signaleren zij dat de soort die voorkomt in Noord-Oost-Azië veel groter is dan de soort in Noord-Amerika (Ferguson-Lees en Christie, 2001, 746).

¹⁵⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 746; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 244.

¹⁵⁶ Zie: Cramp en Simmons, 1980, 244.

¹⁵⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 746.

toegevoegd.¹⁵⁸ Doorgaans wordt het nest gemaakt op een onbereikbaar hoge plaats, in een rotskloof of klif, zelden in een hoge boom of een kleinere boom die uit een rotsspleet groeit. In gebieden waar geen geschikte rotsspleten zijn, wordt het nest vaker in een boom gemaakt, maar zelden op de grond.¹⁵⁹ De Steenarend legt 1 – 3 eieren, die na 41 – 45 dagen uitkomen. Doorgaans worden de eieren enkel uitgebroed door het vrouwtje.¹⁶⁰ Echter, in deze periode voorziet het mannetje haar niet van voedsel, waardoor het vrouwtje het nest moet verlaten om te jagen, zodat de eieren zonder toezicht achterblijven.¹⁶¹ Na het uitkomen van de eieren, worden de jongen gedurende een periode van ongeveer 14 dagen voortdurend bebroed door het vrouwtje, soms ook door het mannetje.¹⁶² Later worden zij door beide ouders gedurende de nacht of slecht weer beschermd.¹⁶³ Zowel het mannetje als het vrouwtje brengt voedsel naar het nest, maar doorgaans voedt het vrouwtje de jongen van snavel op snavel.¹⁶⁴ In 80% van de gevallen overleeft enkel het eerste jong, omdat deze de jongere, kleinere jongen aanvalt.¹⁶⁵ Na 70 – 80 dagen vliegen de jongen uit, waarna zij na ongeveer 2,5 – 4 maanden zelfstandig zijn.¹⁶⁶

De Steenarend eet middelgrote zoogdieren, zoals haasachtigen, marterachtigen, marmotten, muizen, en eekhoorns.¹⁶⁷ Het gewicht van zijn prooien varieert van 0,5 – 4,0 kg, maar ligt meestal rond 1,5 kg. De Steenarend kan echter prooien dragen die meer dan 5 kg wegen.¹⁶⁸ Grotere zoogdieren, zoals herten, schapen, geiten en vossen, zijn ook een prooi voor de Steenarend. Echter, van deze dieren worden meestal de jonge of kwetsbare dieren uitgezocht.¹⁶⁹ Daarnaast eet de Steenarend veel van deze grotere dieren ook als aas, voornamelijk in de winter.¹⁷⁰ Naast zoogdieren eten Steenarenden ook verschillende soorten

¹⁵⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 745; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 242.

¹⁵⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 745; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 242.

¹⁶⁰ Cramp en Simmons, 1980, 242.

¹⁶¹ Cramp en Simmons, 1980, 243.

¹⁶² Cramp en Simmons, 1980, 238-240 en 243.

¹⁶³ Cramp en Simmons, 1980, 243.

¹⁶⁴ Cramp en Simmons, 1980, 243.

¹⁶⁵ Cramp en Simmons, 1980, 239, 241 en 243.

¹⁶⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 745; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 197; Cramp en Simmons, 1980, 242-243.

¹⁶⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 744; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 236-237; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 197.

¹⁶⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 744.

¹⁶⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 744; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 237.

¹⁷⁰ Cramp en Simmons, 1980, 237; vgl. Ferguson-Lees en Christie, 2001, 744-745; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 197.

vogels, reptielen en in mindere mate ook amfibieën, vissen en zelfs insecten.¹⁷¹ Doorgaans speurt de Steenarend vanuit een lage, langzame vlucht nauwkeurig naar prooien.¹⁷² Als een prooi in zicht is, doet de arend een snelle verrassingsaanval.¹⁷³ De Steenarend speurt ook naar prooien vanaf hoge plaatsen met een goed uitzicht, vanwaar hij met een lange snelle zweefvlucht op zijn prooi neer duikt.¹⁷⁴

3.1.5. Verreaux' Arend

Aquila verreauxii

De Verreaux' Arend komt voor in Oost- tot Zuid-Afrika, gebieden in centraal-Afrika en zeer lokaal ook in het Midden-Oosten.¹⁷⁵ Tot het leefgebied van deze arend behoren ook Zuid-Oost-Egypte en het Sinaï-gebied, mogelijk ook nog steeds Israël.¹⁷⁶ De vogel verblijft zowel in de zomer als in de winter in hetzelfde gebied.¹⁷⁷

De Verreaux' Arend leeft in droge gebieden met rotsachtige heuvels en bergen, doorgaans op een hoogte liggend tussen zeeniveau en meer dan 5000 meter.¹⁷⁸

De Verreaux' Arend wordt door Ferguson-Lees en Christie omschreven als een

“large, heavy but agile eagle, almost all black as adult, with stout bill, prominent head on longish neck and fully feathered legs. [...] Eyes dark brown. Cere, lores, orbital rings and feet yellow, duller on juvenile.”¹⁷⁹

Het vrouwtje heeft een totale lengte van 78 – 90 cm en een spanwijdte van 181 – 219 cm (mannetje: 84%).¹⁸⁰ Het gewicht van het vrouwtje ligt tussen 3,1 en 5,8 kg, dat van het

¹⁷¹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 744-745; Cramp en Simmons, 1980, 236-237; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 197.

¹⁷² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 745.

¹⁷³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 745.

¹⁷⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 745.

¹⁷⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 748.

¹⁷⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 748; volgens een telling in 1993 leven er in Israël nog slechts twee Verreaux' Arenden (Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 198; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 245). Mogelijk broedt de Verreaux' Arend wel nog steeds in het Sinaï-gebied, maar hierover zijn geen details bekend (Cramp en Simmons, 1980, 245).

¹⁷⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 748; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 198; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 245.

¹⁷⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 749; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 198.

¹⁷⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 749.

¹⁸⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 242. Volgens Cramp en Simmons is de spanwijdte echter veel groter, namelijk 225 – 245 cm. Ook de totale lengte van de vogel is volgens hen groter, namelijk 80 – 96 cm (Cramp en Simmons, 1980, 245).

mannetje tussen 3,0 en 4,15 kg.¹⁸¹ Het jong kan na ongeveer 10 weken al rond 3,5 kg wegen.¹⁸²

De Verreaux' Arend maakt een vrij vlak, maar groot nest van takken met een doorsnede tot wel 1,8 meter en een diepte van 60 cm; na jaren van hergebruik kan het nest echter soms tot wel 2 meter diep worden.¹⁸³ Het nest wordt bekleed met groene bladeren.¹⁸⁴ Doorgaans maakt de Verreaux' Arend zijn nest op een uitstekende rots of in een kleine grot, soms echter ook in een boom of zelfs een radiotoren.¹⁸⁵ De Verreaux' Arend legt meestal 2 eieren – soms 1 of bij uitzondering 3 – die na 43 – 47 dagen uitkomen. De eieren worden uitgebroed door zowel het vrouwtje als het mannetje, maar het vrouwtje heeft hierin het grootste aandeel.¹⁸⁶ Na het uitkomen van de eieren dragen beide ouders de zorg voor de jongen.¹⁸⁷ Gedurende de eerste 2 dagen worden de jongen voortdurend bebroed; daarna neemt het aantal uren dat de jongen op een dag bebroed worden geleidelijk af.¹⁸⁸ De jongen worden door het vrouwtje van snavel op snavel gevoed.¹⁸⁹ Wanneer twee of meer jongen worden uitgebroed, overleeft enkel het grootste en sterkste jong, omdat deze het kleinere jong aanvalt, waardoor het overlijdt.¹⁹⁰ Het jong vliegt na een periode van 84 – 99 dagen en blijft daarna nog gedurende een periode van ongeveer 6 maanden bij zijn ouders.¹⁹¹

De Verreaux' Arend eet hoofdzakelijk rotsklipdassen. Deze zoogdieren kunnen tot 5,4 kg zwaar worden, maar meestal jaagt de Verreaux' Arend op middelgrote klipdassen (1 – 4,5 kg).¹⁹² Daarnaast eet de Verreaux' Arend in mindere mate ook andere middelgrote zoogdieren, vogels schildpadden en reptielen.¹⁹³ Zeer zelden eet de Verreaux' Arend ook aas.¹⁹⁴ De Verreaux' Arend speurt vanuit de lucht gebieden nauwkeurig af op zoek naar voedsel en valt zijn prooi doorgaans aan op de grond, door erop neer te duiken vanuit een

¹⁸¹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 750.

¹⁸² Cramp en Simmons, 1980, 251.

¹⁸³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 750; Cramp en Simmons, 1980, 250.

¹⁸⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 750.

¹⁸⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 750; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 198; Cramp en Simmons, 1980, 250.

¹⁸⁶ Cramp en Simmons, 1980, 246 en 250.

¹⁸⁷ Cramp en Simmons, 1980, 246 en 250.

¹⁸⁸ Cramp en Simmons, 1980, 250.

¹⁸⁹ Cramp en Simmons, 1980, 250.

¹⁹⁰ Cramp en Simmons, 1980, 246, 248 en 250.

¹⁹¹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 750; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 198; Cramp en Simmons, 1980, 250.

¹⁹² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 749; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 245-246; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 198.

¹⁹³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 749; Cramp en Simmons, 1980, 245-246; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 198.

¹⁹⁴ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 198; Ferguson-Lees en Christie, 2001, 749-750.

zweefvlucht.¹⁹⁵ Daarnaast jaagt de arend ook vanaf hoge plaatsen, zoals bomen en uitstekende rotsten.¹⁹⁶ De Verreaux' Arend is in staat om zelfs een vrij zware prooi te dragen tijdens het vliegen.¹⁹⁷

3.1.6. Havikarend

Hieraetus fasciatus

Havikarenden komen voor in verschillende lokale gebieden in Zuid-Europa, Noordwest-Afrika, het Midden-Oosten, Zuid-Azië en de Kleine Soenda-eilanden.¹⁹⁸ Tot het leefgebied van de Havikarend behoort ook Israël en in mindere mate de noordelijke helft van het Sinaï-gebied.¹⁹⁹ Havikarenden trekken niet naar een andere plaats om te overwinteren, wat betekent dat al deze hierboven genoemde gebieden ook broedgebieden zijn.²⁰⁰

Havikarenden leven voornamelijk in zonnige, dorre tot half-vochtige gebieden en geven de voorkeur aan lager gebergte. Zowel in boomrijke en beboste gebieden als in meer open gebieden is de arend te vinden, soms zelfs in kaal woestijngebied.²⁰¹ De Havikarend leeft in Europa doorgaans op een hoogte liggend tussen zeeniveau en 1500 meter, in Afrika tot een hoogte van 2000 meter en in Azië tot een hoogte van 3000 meter.²⁰²

De Havikarend wordt door Ferguson-Lees en Christie omschreven als een

“smallish to mid-sized eagle, as adult brown, grey and white, with smallish head on longish neck, long tail, long feathered legs, large feet. [...] Adult eyes yellow to yellow-orange, juvenile hazel-brown. Cere and feet yellow.”²⁰³

Het vrouwtje heeft een totale lengte van 55 – 67 cm en een spanwijdte van 142 – 175 cm (mannetje: 89%).²⁰⁴ Het gewicht van zowel het vrouwtje als het mannetje ligt tussen 1,5 en

¹⁹⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 750.

¹⁹⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 750.

¹⁹⁷ Cramp en Simmons vermelden dat is waargenomen dat de Verreaux' Arend een half-volggroeide klipspringer met zich mee draagt in de lucht (Cramp en Simmons, 1980, 245).

¹⁹⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 750; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 258-259.

¹⁹⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 750; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 259. Volgens Cramp en Simmons was de Havikarend in Israël bijna geheel verdwenen, maar is de populatie weer gegroeid. Echter, in het verleden was de populatie Havikarenden in Israël groter (Cramp en Simmons, 1980, 259).

²⁰⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 751; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 259; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 199.

²⁰¹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 751; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 258; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 198.

²⁰² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 751.

²⁰³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 751.

²⁰⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 244.

2,5 kg.²⁰⁵ Op de Kleine Soenda-eilanden wordt een ander ras onderscheiden, namelijk de *Hieraetus fasciatus renschi*, dat kleiner is dan het hoofdras *Hieraetus fasciatus fasciatus*.²⁰⁶ Havikarenden maken van takken een groot nest met een doorsnede tot 1,8 meter en een diepte tot 60 cm, dat met slechts een beetje groen wordt bekleed.²⁰⁷ Doorgaans wordt het nest gemaakt op een hoge klif in de bergen of in een hoge boom, meestal op een hoogte boven 10 meter.²⁰⁸ De Havikarend legt meestal 1 of 2 eieren, soms 3, die na 37 – 41 dagen uitkomen.²⁰⁹ De eieren worden uitgebroed door zowel het vrouwtje als het mannetje, maar het vrouwtje heeft hierin het grootste aandeel.²¹⁰ Hetzelfde geldt voor de zorg voor de jongen na het uitkomen van de eieren.²¹¹ Gedurende de eerste week worden de jongen voor ongeveer 90% van de tijd bebroed; daarna neemt dit percentage geleidelijk af.²¹² De jongen worden direct door het vrouwtje gevoed.²¹³ Wanneer twee of meer jongen worden uitgebroed, overleeft meestal enkel het grootste en sterkste jong.²¹⁴ Het jong vliegt na 55 – 65 dagen, soms met een uitloop tot 70 dagen en is daarna na ongeveer 8 weken zelfstandig.²¹⁵

De Havikarend eet middelgrote vogels en zoogdieren, sommige hagedissen en incidenteel ook insecten.²¹⁶ Het voedingspatroon van de Havikarend is goed aangepast aan de beschikbaarheid van prooien.²¹⁷ Zeer zelden eet de Havikarend ook aas.²¹⁸ Doorgaans jaagt de Havikarend vanuit een boom, waar hij zich verdekt opstelt, maar hij besluipt ook prooien op de grond.²¹⁹ Daarnaast duikt de Havikarend ook neer op prooien vanuit de lucht.²²⁰

²⁰⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 753. Het jong weegt 2 – 2,5 kg (vrouwtje) en 1,5 – 2,16 (mannetje). Dit is echter gebaseerd op slechts enkele vogels.

²⁰⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 753; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 198; Cramp en Simmons, 1980, 258.

²⁰⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 752; Cramp en Simmons, 1980, 263.

²⁰⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 752; Cramp en Simmons, 1980, 258 en 263.

²⁰⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 752; Cramp en Simmons, 1980, 263; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 199.

²¹⁰ Cramp en Simmons, 1980, 261 en 263.

²¹¹ Cramp en Simmons, 1980, 261 en 263.

²¹² Cramp en Simmons, 1980, 264.

²¹³ Cramp en Simmons, 1980, 262.

²¹⁴ Cramp en Simmons, 1980, 261 en 264.

²¹⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 752; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 264; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 199.

²¹⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 752; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 198; Cramp en Simmons, 1980, 259.

²¹⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 752; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 198.

²¹⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 752.

²¹⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 752.

²²⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 752.

3.1.7 Samenvattend Schema Arenden

	Leefgebied	Leefomgeving	Totale lengte/ Spanwijdte	Gewicht	Nest	Periode tot vliegen	Voedsel
Slangenarend <i>Circus Gallicus</i>	Broedgebied: Zuid- en Oost-Europa, Midden-Oosten, Oost- tot Centraal-Azië, Noordwest-Afrika, Indiase Subcontinent, Kleine Soenda-eilanden. Overwinteringsgebied: Sub-Saharisch Afrika. Broedt in Israël/Sinaï.	Warme, droge gebieden met lichte begroeiing: grasland, steenachtig heuvel- of bergland, savanne, duinen, semiwoestijngebied, Maar ook: rivieralleen en drasland. 0 – 1.200 meter.	Totale lengte ♀ 62-70 cm ♂ 91% Spanwijdte ♀ 166-188 cm ♂ 91%	♀ 1,3-2,3 kg ♂ 1,2-2,0 kg Jong: ± 1,2 kg na 28 dagen	Relatief klein nest, in de top van een lage boom (3-6 m), zelden in rotskloven.	70-80 dagen	Slangen (tot ± 1 m, India: 1,5-1,8 m) Maar ook: andere reptielen, kleine zoogdieren, amfibieën, vogels.
Schreeuwarend <i>Aquila Pomarina</i>	Broedgebied: Centraal- en Oost-Europa, Zuidwest-Azië, Indiase Subcontinent. Overwinteringsgebied: het zuiden van Afrika. Broedt niet in Israël/Sinaï.	Laagland of bosgebied, met aangrenzende open vlakten, zowel vochtig als meer droog gebied. Soms ook in berggebied. 0 – 400 meter.	Totale lengte ♀ 55-67 cm ♂ 85% Spanwijdte ♀ 146-168 cm ♂ 85%	♀ 1,3-2,2 kg ♂ 1,0-1,4 kg Jong: ± 1,0 kg na 36 dagen	Relatief groot nest, net onder de top van een hoge loofboom (4-30 m), zelden op een klif of op de grond.	51-58 dagen	Kleine zoogdieren, vogels, reptielen, amfibieën (tot 125 g), insecten en bij uitzondering aas.
Bastaardarend <i>Aquila Clanga</i>	Broedgebied: Noordoosten en Oost-Europa, Centraal-Azië. Overwinteringsgebied: Zuid-Europa, Noord-Afrika, Midden-Oosten, Zuid-Azië. Heeft mogelijk gebroed in Israël/Sinaï.	Voornamelijk natte gebieden: vochtig bos, moerasgebied, natte weide en rivieralleen. Daarnaast soms ook meer droge gebieden. 0 – 1.000 meter.	Totale lengte ♀ 59-71 cm ♂ 85% Spanwijdte ♀ 157-179 cm ♂ 85%	♀ 1,8-2,5 kg ♂ 1,7-1,9 kg Jong: bij verlaten van nest vergelijkbaar met volwassenengewicht	Groot nest, in of nabij de top van een hoge boom (5-25 m), soms in lage struiken.	60-67 dagen	Kleine zoogdieren, vogels, amfibieën, reptielen (tot 250 g), bij uitzondering ook vissen en insecten. Daarnaast ook aas.
Steppearend <i>Aquila Nipalensis</i>	Broedgebied: uiterste zuidoosten van Europa en Centraal-Azië. Overwinteringsgebied: Oosten Zuid-Afrika, Midden-Oosten en Zuid-Azië. Broedt niet in Israël/Sinaï.	Open droge gebieden: steppe, maar ook dor grasland, semiwoestijn- en woestijngebied. Soms in heuvelachtig gebied, maar ontwijkt meestal berggebieden. 0 – 2.300 meter.	Totale lengte ♀ 60-81 cm ♂ 87% Spanwijdte ♀ 165-214 cm ♂ 87%	♀ 2,3-4,9 kg ♂ 2,0-3,5 kg Jong: gegevens onbekend	Vrij groot nest, op de grond of in een lage struik. Tegenwoordig in een hooiberg of ruïne, een lage boom en soms op een klif.	55-65 dagen	Kleine tot middelgrote zoogdieren, sommige vogels en reptielen (50-250 g). Eet daarnaast ook vaak aas, meestal tijdens migratie en overwintering.
Keizerarend <i>Aquila Heliaca</i>	Broedgebied: Zuidwest- en Zuidoost Europa, Noordwest-Afrika, West- en Centraal-Azië. Overwinteringsgebied: Midden-Oosten, Oost-Afrika, Zuid-Azië. Heeft mogelijk gebroed in Israël/Sinaï.	Zowel open gebieden, als meer beboste gebieden: draslanden, vlaktes, duinen, bossen, lage heuvels en berg-hellingen, steppe, bossteppe, rivieralleen, akkerbouwgebied. 0 – 1.300 meter.	Totale lengte ♀ 68-84 cm ♂ 83% Spanwijdte ♀ 176-216 cm ♂ 83%	♀ 3,2-4,5 kg ♂ 2,5-2,7 kg Jong: ± 2,5 kg na 27 dagen	Groot nest, in of nabij de top van een hoge boom (10-20 m), soms in lage struiken, zelden op een klif of op de grond.	63-77 dagen	Kleine tot middelgrote zoogdieren, vogels, reptielen (tot 2 kg), zelden vissen en insecten. Eet daarnaast ook veel aas, meestal in de winter en tijdens migratie.
Steenarend <i>Aquila Chrysaetos</i>	Broedgebied: Noord-Amerika, Zuid- en Oost-Europa, Scandinavië, Midden-Oosten, Kaukasus, Noord-Azië, delen van Zuid-Azië, Noord-Afrika. Broedt in Israël/Sinaï.	Zowel in hitte als koude. Bergachtige gebieden met weinig tot geen vegetatie. Maar ook: naaldwoud, open heideveld, moeras. In het zuiden: steppe, semiwoestijn, woestijn. 0 – 4.000 meter.	Totale lengte ♀ 66-90 cm ♂ 81% Spanwijdte ♀ 180-234 cm ♂ 81%	♀ 3,6-6,7 kg ♀ 2,8-6,0 kg Jong: ± 9 weken tot volwassen-gewicht	Groot nest, op een onbereikbare hoge plaats: een rotskloof of klif. Zelden in een boom.	70-80 dagen	Vooral middelgrote zoogdieren (0,5-4,0 kg), ook als aas. Vogels, reptielen. Minder vaak: amfibieën, vissen, insecten.
Verreaux' Arend <i>Aquila Verreauxii</i>	Broedgebied: Oost- tot Zuid-Afrika, Centraal-Afrika. Zeer lokaal ook in het Midden-Oosten. Broedt mogelijk in Israël/Sinaï.	Droge gebieden met rotsachtige heuvels en bergen. 0 – 5.000 meter.	Totale lengte ♀ 78-90 cm ♂ 84% Spanwijdte ♀ 181-219 cm ♂ 84%	♀ 3,1-5,8 kg ♂ 3,0-4,15 kg Jong: ± 3,5 kg na 10 weken	Vlak, maar groot nest, op een uitstekende rots of in een grot. Soms ook in een boom.	84-99 dagen	Middelgrote rotsklipdassen (1,0-4,5 kg). Daarnaast andere middelgrote zoogdieren, vogels en reptielen, zelden ook aas.
Havikarend <i>Hieraetus Fasciatus</i>	Broedgebied: Zuid-Europa, Noordwest-Afrika, Midden-Oosten, Zuid-Azië, Kleine Soenda-eilanden. Broedt in Israël/Sinaï.	Zonnige, dorre tot halfvochtige gebieden, bij voorkeur lager gebergte. Zowel boomrijke als open gebieden, soms zelfs in kale woestijn. 0 – 3.000 meter.	Totale lengte ♀ 55-67 cm ♂ 89% Spanwijdte ♀ 142-175 cm ♂ 89%	♀ 1,5-2,5 kg ♂ 1,5-2,5 kg Jong: gegevens onbekend	Groot nest, op een hoge klif of in een hoge boom (vaak boven 10 m).	55-65 dagen	Middelgrote vogels en zoogdieren, sommige hagedissen en incidenteel insecten; zelden ook aas.
Dwergarend <i>Hieraetus Pennatus</i>	Broedgebied: Noordwest-Afrika, Zuid-Europa, West- en Centraal-Azië, Zuid-Zuid-Afrika. Overwinteringsgebied: Sub-Saharisch Afrika, Midden-Oosten, Indiase Subcontinent. Broedt niet in Israël/Sinaï.	Overall waar bomen staan afgewisseld met struiken, grasland of bewerkte grond. Vermijdt extreme hitte, koude, vochtigheid en droogte. 0 – 3.000 meter.	Totale lengte ♀ 42-51 cm ♂ 78% Spanwijdte ♀ 113-138 cm ♂ 78%	♀ 0,84-1,25 kg ♂ 0,51-0,77 kg Jong: gegevens onbekend	Vrij groot, plat nest, in een boom (6-16 m, India: 35 m). In meer droge gebieden ook op uitstekende rotsen of kliffen.	50-55 dagen	Kleine en middelgrote vogels, zoogdieren, reptielen en soms ook insecten.

3.2. Gieren

In Israël en/of het Sinaiï-gebied komen vijf²²¹ verschillende soorten gieren voor: de Baardgier – ook wel Lammergier genoemd – (*Gypaetus barbatus*); de Egyptische Gier (*Neophron percnopterus*); de Vale Gier (*Gyps fulvus*); de Monniksgier (*Aegyptius monachus*); en de Oorgier (*Aegyptius tracheliotus*). In tegenstelling tot de verschillende soorten arenden, broeden al deze gieren in Israël en/of het Sinaiï-gebied en zij zullen daarom alle vijf besproken worden in deze paragraaf. Evenals de hierboven besproken arenden behoren ook al deze gieren tot de familie van de *Accipitridae*.

3.2.1. Baardgier

Gypaetus barbatus

De Baardgier komt voor in gebieden met hooggebergte in Zuid-Europa, het Midden-Oosten, Zuid-Azië en het noordwesten, oosten en zuiden van Afrika.²²² Baardgieren kennen geen wintertrek, zodat al deze gebieden tevens broedgebieden zijn.²²³ Ook Israël en het Sinaiï-gebied behoorden tot het broedgebied van de Baardgier.²²⁴ Echter, sinds 1981 is niet meer aangetoond dat een Baardgier in Israël broedde.²²⁵ Mogelijk leefden er rond die periode nog slechts 3-4 paren in Israël.²²⁶ Ook in het Sinaiï-gebied zijn nog slechts nauwelijks broedende paren te vinden.²²⁷

Het leefgebied van de Baardgier bestaat uit bergachtig gebied met hoge bergen, vele kliffen, uitstekende rotsen en afgronden, meestal met hooggelegen weide- en heidelanden, soms ook met beboste hellingen, droge rivierbeddingen en hooggelegen steppe.²²⁸ De Baardgier leeft vaak boven de boomgrens en komt slechts zelden lager dan 1000 meter boven zeeniveau; in sommige gebieden ligt die grens zelfs bij 2000 meter.²²⁹ In Europa leeft de Baardgier doorgaans op een hoogte liggend tussen 1000 en 2000 meter; in Centraal-Azië

²²¹ Pinney noemt slechts vier verschillende soorten gieren; de Oorgier ontbreekt in zijn lijst (Pinney, 1964, 148-150).

²²² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 413; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125.

²²³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 413; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 59; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125.

²²⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 413.

²²⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 413.

²²⁶ Cramp en Simmons, 1980, 59; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125.

²²⁷ Cramp en Simmons, 1980, 59; vgl. Ferguson-Lees en Christie, 2001, 416.

²²⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 414; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125.

²²⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 414; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 59.

tussen 2000 en 4500 meter; en in Afrika tussen 1500 en 4200 meter.²³⁰ Het leefgebied van een Baardgier beslaat een enorm groot gebied, tot wel duizenden km².²³¹

De Baardgier wordt door Ferguson-Lees en Christie omschreven als een

“Huge vulture, distinctive and with no obvious relatives, mostly dark greyish, rusty and whitish as adult but juvenile all dark, with relatively smallish head on long powerful neck, long slender body with markedly long wings and tail, shortish more or less feathered legs, strong feet. [...] Adult eyes creamy to yellow with red to dark orange sclerotic membrane, juvenile grey-brown to red-brown with orange-red membrane. Cere (mostly concealed by beard) and narrow eye-rings blue or light blue-grey. Adult feet lead-grey, juvenile paler or yellow-tinged.”²³²

Het vrouwtje heeft een totale lengte van 94 – 125 cm en een spanwijdte van 231 – 283 cm (mannetje: 97%).²³³ Het gewicht van het vrouwtje ligt tussen 5,6 en 6,7 kg, dat van het mannetje tussen 4,5 en 7,0 kg.²³⁴ Van de Baardgier kunnen echter verschillende rassen onderscheiden worden, die in grootte en pluimage van elkaar verschillen.²³⁵

Baardgieren maken van takken een groot nest op een hoge onbereikbare plaats: op een klif, uitstekende rots of in een kleine grot.²³⁶ Het nest wordt bekleed met wol, mest, gedroogde huiden en soms zelfs afval en heeft een doorsnede heeft van ongeveer 1 meter en een diepte van 60 cm.²³⁷ Echter, deze afmetingen kunnen al snel oplopen tot respectievelijk 1,5 – 2,5 meter en 1 meter.²³⁸ De Baardgier legt 1 – 2 eieren, soms 3, die na 53 – 60 dagen uitkomen.²³⁹ De eieren worden uitbroed door zowel het vrouwtje als het mannetje,

²³⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 414.

²³¹ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125; vgl. Ferguson-Lees en Christie, 2001, 413; Cramp en Simmons, 1980, 59.

²³² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 414-415.

²³³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 116.

²³⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 417.

²³⁵ Volgens Ferguson-Lees en Christie zijn er meer dan 13 rassen te onderscheiden, die zij niet allemaal beschrijven (Ferguson-Lees en Christie, 2001, 416-417; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 64). Het grootst is het ras dat leeft in de hooggebergten van Centraal-Azië, de *Gypaetus barbatus hemachalanus of altaicus*. Het ras dat leeft in het gebied rond Israël en Egypte, de *Gypaetus barbatus meridionalis*, is kleiner (Ferguson-Lees en Christie, 2001, 417; Cramp en Simmons, 1980, 64). Echter, volgens Del Hoyo, Elliot en Sargatal is het juist het hoofd ras, de *Gypaetus barbatus barbatus*, dat in die omgeving leeft (Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125). Dit ras is iets groter dan de *meridionalis* (Ferguson-Lees en Christie, 2001, 417).

²³⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 416; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125; Cramp en Simmons, 1980, 62.

²³⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 416.

²³⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 416; Cramp en Simmons, 1980, 62; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125.

²³⁹ Cramp en Simmons, 1980, 62; Ferguson-Lees en Christie, 2001, 416; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125.

hoewel het vrouwtje daarin het grootste aandeel heeft.²⁴⁰ De eerste drie weken nadat de eieren zijn uitgekomen, bebroedt het vrouwtje onafgebroken het broedsel, incidenteel ook het mannetje.²⁴¹ In de eerste periode zorgt het mannetje voor het voedsel, dat het vrouwtje voert aan het jong; later zorgen beide vogels voor voedsel.²⁴² Wanneer twee of meer jongen worden uitgebroed, overleeft enkel de sterkste.²⁴³ Het jong vliegt na 100 – 130 dagen, waarna het nog tot een jaar kan duren voordat het zelfstandig is.²⁴⁴

De Baardgier kent een uniek dieet dat voor het grootste gedeelte, tot wel 85%, uit botten bestaat.²⁴⁵ Kleine botten worden doorgebeten of in hun geheel doorgeslikt.²⁴⁶ Om grotere botten te breken, worden deze herhaaldelijk van 50 – 80 meter hoogte op de rotsen gegooid.²⁴⁷ In tegenstelling tot andere gieren dragen Baardgieren regelmatig voedsel in hun klauwen.²⁴⁸ Zij kunnen tot wel meer dan 4 kg dragen tijdens het vliegen, bijna hun eigen lichaamsgewicht.²⁴⁹ Naast botten eet de Baardgier ook vlees en huid van de karkassen van pas gedode zoogdieren, reptielen en vogels.²⁵⁰ Mogelijk vangt de Baardgier af en toe ook levende zoogdieren en vogels, maar het betreft meestal zwakke exemplaren.²⁵¹ Deze dieren valt de Baardgier aan met zijn vleugels, zelden met zijn bek of poten.²⁵² De Baardgier vliegt enorme afstanden op zoek naar voedsel en kan op één dag tot wel 700 km afleggen.²⁵³ Daarbij maakt hij een langzame zweefvlucht op 2 – 4 meter boven de grond, of ongeveer 50 meter boven een richel; soms vliegt de Baardgier nog beduidend hoger.²⁵⁴

²⁴⁰ Cramp en Simmons, 1980, 62.

²⁴¹ Cramp en Simmons, 1980, 62.

²⁴² Cramp en Simmons, 1980, 62.

²⁴³ Volgens Cramp en Simmons zijn er geen gedetailleerde gegevens beschikbaar vanuit de natuur, maar is in gevangenschap waargenomen dat de ouders het tweede jong al bij het uitkomen van het ei, of binnen een periode van 24 uur, doodden (Cramp en Simmons, 1980, 61).

²⁴⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 416; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125; Cramp en Simmons, 1980, 62.

²⁴⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 415; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 61.

²⁴⁶ Cramp en Simmons, 1980, 61; vgl. Ferguson-Lees en Christie, 2001, 415-416; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125. De vertering in de maag kan al beginnen, wanneer het andere uiteinde nog uit zijn bek steekt (Cramp en Simmons, 1980, 61).

²⁴⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 415-416; Cramp en Simmons, 1980, 61; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125. Op eenzelfde manier breekt de Baardgier het schild van een schildpad (Ferguson-Lees en Christie, 2001, 416; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125; Cramp en Simmons, 1980, 61).

²⁴⁸ Cramp en Simmons, 1980, 61.

²⁴⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 415.

²⁵⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 415; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125; Cramp en Simmons, 1980, 61.

²⁵¹ Cramp en Simmons, 1980, 61; Ferguson-Lees en Christie, 2001, 415.

²⁵² Cramp en Simmons, 1980, 61.

²⁵³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 416; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125.

²⁵⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 416.

3.2.2. Egyptische Gier

Neophron percnopterus

De Egyptische Gier komt voor op de Atlantische eilanden, het noordwesten, midden en zuiden van Afrika, Zuid-Europa, het Midden-Oosten en Zuidwest- tot Zuid-Azië.²⁵⁵ Zowel in Israël als in Egypte was de Egyptische Gier in het verleden een veel voorkomende vogel. Echter, in de loop der jaren is het aantal paren flink gedaald.²⁵⁶ Enkel de Egyptische Gieren die leven in Zuid-Europa brengen de winter door in meer zuidelijk gelegen gebieden.²⁵⁷

De Egyptische Gier leeft voornamelijk in open laagland, zoals steppe, open savanne, woestijn, weide- en grasland.²⁵⁸ Meestal betreft dit droge gebieden, maar de vogel is ook te vinden bij bijvoorbeeld draslanden of rivierbeddingen.²⁵⁹ De Egyptische Gier heeft om te broeden echter meer rotsachtig gebied nodig, waar kliffen te vinden zijn voor het maken van een nest.²⁶⁰ Gewoonlijk leeft de Egyptische Gier in lage tot middelhoge gebieden, incidenteel echter ook in hoger berggebied.²⁶¹ Doorgaans leeft de gier op een hoogte liggend tussen zeeniveau en 4500 meter, maar meestal onder 2000 meter.²⁶² Opvallend is dat de Egyptische gier tegenwoordig vaak leeft in de buurt van menselijke activiteiten.²⁶³

De Egyptische Gier wordt door Ferguson-Lees en Christie omschreven als een

“Small, slight, scruffy vulture, mainly dirty white as adult and brown as juvenile, with thin bill, bare face and sides of head to foreneck, leaving conspicuous ear-holes, untidy ruff of elongated feathers on back and sides of neck, relatively long legs, and wedge-shaped tail. [...] Adult eyes dark brown to yellow or even orange-red [...], juvenile brown. Adult face and cere orange-yellow, extending to base of black or black-tipped bill [...]; juvenile whitish-grey, extending to base of brown bill [...]. Adult legs pink, bluish-pink or yellow, juvenile blackish-grey.”²⁶⁴

²⁵⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 417; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 64.

²⁵⁶ Volgens Cramp en Simmons zijn er van de ruim 500 paren in Israël nog slechts 50 paren over en neemt het aantal nog steeds af; ook in Egypte is de vogel zeldzaam geworden en daalt het aantal paren nog steeds (Cramp en Simmons, 1980, 64). Zowel Ferguson-Lees en Christie als Del Hoyo, Elliot en Sargatal zien inmiddels in Israël weer een lichte toename van het aantal paren (Ferguson-Lees en Christie, 2001, 420; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 126).

²⁵⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 417; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 126; Cramp en Simmons, 1980, 65-66.

²⁵⁸ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125; Ferguson-Lees en Christie, 2001, 417; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 65.

²⁵⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 417; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 65.

²⁶⁰ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125; vgl. Ferguson-Lees en Christie, 2001, 417; Cramp en Simmons, 1980, 65.

²⁶¹ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125; Cramp en Simmons, 1980, 65.

²⁶² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 417.

²⁶³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 417; Cramp en Simmons, 1980, 65; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 126.

²⁶⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 418

Het vrouwtje heeft een totale lengte van 54 – 66 cm en een spanwijdte van 146 – 175 cm (mannetje: 98%).²⁶⁵ Het gewicht van zowel het vrouwtje als het mannetje ligt tussen 1,6 en 2,4 kg.²⁶⁶ Op het Indiase subcontinent wordt een ander ras onderscheiden, de *Neophron percnopterus ginginianus*, dat kleiner is dan het hoofdras *Neophron percnopterus percnopterus*, en een andere kleur snavel heeft.²⁶⁷

Egyptische Gieren maken van twijgen en kleine takken een vrij klein en rommelig nest, dat een doorsnede heeft van 60 -75 cm en een diepte van 20 – 30 cm.²⁶⁸ Echter na een aantal jaren van hergebruik dan de doorsnede oplopen tot 1,5 meter en de diepte tot 75 cm.²⁶⁹ Het nest is vaak vuil en bedekt met een laag raggen, haren, huid, uitwerpselen, papier en ander afval.²⁷⁰ Doorgaans wordt het nest gemaakt in een rotsspelonk of richel, op een klif of in nissen in oude gebouwen; soms maakt de Egyptische Gier het nest in een 4 – 7 meter hoge boom.²⁷¹ De Egyptische Gier legt 1 – 3 eieren, meestal 2, die na ongeveer 42 dagen uitkomen.²⁷² De eieren worden door zowel het vrouwtje als het mannetje uitgebroed.²⁷³ De eerste weken nadat de eieren zijn uitgekomen, het broedsel voortdurend bebroed door één van de ouders.²⁷⁴ In eerste instantie is het het mannetje dat het voedsel naar het nest brengt; later brengen beide vogels voedsel en voeren de jongen van snavel tot snavel.²⁷⁵ Wanneer twee of meer jongen worden uitgebroed, overleeft meestal slechts één.²⁷⁶ Het jong vliegt na 70 – 90 dagen, waarna het nog ongeveer een maand nodig heeft om onafhankelijk van zijn ouders te leven.²⁷⁷

De Egyptische Gier is een aaseter en voedt zich met de restjes van de kadavers van een grote variëteit aan zoogdieren, reptielen, amfibieën en vogels.²⁷⁸ Vanwege zijn kleine, vrij zwakke snavel is de gier niet in staat om het vlees van het kadaver los te scheuren, maar kan hij

²⁶⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 116.

²⁶⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 420. Ferguson-Lees en Christie vermelden daarbij dat het vrouwtje in Israël rond 2,1 kg weegt en het mannetje rond 1,8 kg.

²⁶⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 420; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 125; Cramp en Simmons, 1980, 64.

²⁶⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 420.

²⁶⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 420; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 126; Cramp en Simmons, 1980, 69.

²⁷⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 420.

²⁷¹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 420; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 126; Cramp en Simmons, 1980, 69.

²⁷² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 420; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 126; Cramp en Simmons, 1980, 69.

²⁷³ Cramp en Simmons, 1980, 68-69.

²⁷⁴ Cramp en Simmons, 1980, 69.

²⁷⁵ Cramp en Simmons, 1980, 68-69.

²⁷⁶ Cramp en Simmons, 1980, 68.

²⁷⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 420; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 126.

²⁷⁸ Cramp en Simmons, 1980, 67; vgl. Ferguson-Lees en Christie, 2001, 419; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 126.

enkel losse stukjes oppikken.²⁷⁹ Daarnaast bestaat het dieet van een Egyptische Gier voor een groot gedeelte uit organisch afval, zoals rottende groente en fruit, zodat de vogel vaak is te vinden in de buurt van menselijke activiteiten.²⁸⁰ Daarnaast eet de Egyptische Gier in mindere mate insecten, die ook levend worden gevangen.²⁸¹ Hetzelfde geldt voor jonge of zwakke zoogdieren en vogels.²⁸² Tot slot breekt de Egyptische Gier ook eieren van sommige grote vogels door ze op rotsen te laten vallen of in mindere mate door er stenen op te gooien.²⁸³ Deze stenen draagt de gier in zijn snavel en hebben doorgaans een gewicht tussen 15 – 300 gram.²⁸⁴ Mogelijk breekt de Egyptische Gier ook botten op eenzelfde manier als de Baardgier.²⁸⁵ Gevonden voedsel draagt de Egyptische Gier altijd in zijn snavel.²⁸⁶ De Egyptische Gier speurt naar voedsel vanuit de lucht of een hoge plaats en is in staat om objecten met een diameter van 4 – 8 cm te herkennen vanaf een hoogte van 1.000 meter.²⁸⁷

3.2.3. Vale Gier

Gyps fulvus

De Vale Gier komt voor in Noordwest-Afrika, delen van Sub-Saharisch Afrika, Zuid-Europa, het Midden-Oosten, Zuidwest- en Centraal-Azië.²⁸⁸ Ook Israël en het Sinai-gebied behoren tot het leefgebied van de Vale Gier.²⁸⁹ Volwassen vogels blijven doorgaans het gehele jaar in hetzelfde gebied, terwijl jongere vogels meer rondtrekken en zelfs van noord naar zuid migreren.²⁹⁰ Zo trekt de populatie in Turkije in de winter naar een meer zuidelijk gelegen gebied en overwinteren sommige Vale Gieren die leven op het Iberisch Schiereiland in het noordwesten van Afrika.²⁹¹

²⁷⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 419; Cramp en Simmons, 1980, 67; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 126.

²⁸⁰ Cramp en Simmons, 1980, 67; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 126; vgl. Ferguson-Lees en Christie, 2001, 419.

²⁸¹ Cramp en Simmons, 1980, 67; vgl. Ferguson-Lees en Christie, 2001, 419.

²⁸² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 419; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 67; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 126.

²⁸³ Cramp en Simmons, 1980, 67; Ferguson-Lees en Christie, 2001, 419; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 126.

²⁸⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 419. Mogelijk kan het gewicht van de stenen oplopen tot maximaal 900 gram.

²⁸⁵ Cramp en Simmons, 1980, 67.

²⁸⁶ Cramp en Simmons, 1980, 67.

²⁸⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 419.

²⁸⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 431; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 127; Cramp en Simmons, 1980, 75.

²⁸⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 431. De populatie in Israël is door vergiftiging sterk afgenomen en neemt nog steeds af; in 1978 bestond de populatie uit ongeveer 150 paren (Cramp en Simmons, 1980, 75). Volgens Del Hoyo, Elliot en Sargatal was dat aantal in 1994 inmiddels ruim gehalveerd tot ongeveer 70 paren (Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128).

²⁹⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 431; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 75-76.

²⁹¹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 431; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 75-76.

De Vale Gier heeft in zijn leefomgeving steile kliffen, ravijnen of uitstekende rotsen nodig om te kunnen broeden.²⁹² Echter, deze leefomgeving beslaat een veel grotere diversiteit aan doorgaans open, droge gebieden, die de Vale Gier afspeurt op zoek naar voedsel.²⁹³ Deze gebieden variëren van steppe en semi-woestijngebied tot berghellingen en –plateaus.²⁹⁴ De Vale Gier leeft doorgaans op een hoogte liggend tussen zeeniveau en 3.000 meter, maar is ook op veel grotere hoogten waargenomen.²⁹⁵

De Vale Gier wordt door Ferguson-Lees en Christie omschreven als een

“huge bulky vulture, strongly two-toned shades of pale brown and blackish in all plumages, with stout bill shorter than head and deeper than broad at base, rather small downy head and long neck, loosely feathery ruff, long wings, and shortish tail and legs. [...] Adult eyes pale yellowish-brown to richer golden-brown, or brownish-yellow with increasing age; [...]. Cere always grey, but individually varying from bluish-grey to dark grey. Adult bill pale yellowish-horn to greenish-yellow with dusky base; [...]. Bare skin at sides of neck pale blue-grey, darker in excitement. Legs always grey, but varying individually in shade from greenish-grey to brownish-grey, even bluish-tinged.”²⁹⁶

Het vrouwtje heeft een totale lengte van 93 – 110 cm en een spanwijdte van 234 – 269 cm (mannetje: 92%).²⁹⁷ Het gewicht van het vrouwtje ligt tussen 6,5 en 11,3 kg, dat van het mannetje tussen 6,2 en 10,5 kg.²⁹⁸ Het jong is bij het verlaten van het nest slechts een beetje kleiner en lichter dan een volwassen Vale Gier en kan al ruim 11 kg wegen.²⁹⁹ In Centraal-Azië kan een afzonderlijk ras worden onderscheiden, namelijk de *Gyps fulvus fulvescens*, die iets andere kleuren draagt dan het hoofd ras *Gyps fulvus fulvus*.³⁰⁰

Vale Gieren maken van takken en twijgen een relatief klein tot vrij groot nest, dat na hergebruik in verschillende opeenvolgende jaren groter wordt.³⁰¹ Het nest heeft een doorsnede van 60 – 100 cm en een diepte van 20 – 30 cm en wordt bekleed met enkele

²⁹² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 432; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 74.

²⁹³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 432; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 74.

²⁹⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 432; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128.

²⁹⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 432.

²⁹⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 432-433.

²⁹⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 118.

²⁹⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 435.

²⁹⁹ Cramp en Simmons, 1980, 73, 80.

³⁰⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 434-435; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 73, 80-81.

³⁰¹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 434; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128.

bladeren en gras.³⁰² Het nest wordt gemaakt op een klif, een uitstekende rots of in een rotsspelonk, zelden in een oud nest in een boom.³⁰³ De Vale Gier legt 1 ei, dat na 48 – 58 dagen uitkomt.³⁰⁴ Het vrouwtje en het mannetje hebben een gelijk aandeel in het uitbroeden van het ei.³⁰⁵ Ook na het uitkomen van het ei hebben beide ouders een gelijk aandeel in de zorg voor en het voeden van het jong.³⁰⁶ In de eerste weken wordt het jong nog voortdurend bebroed.³⁰⁷ Het jong wordt niet van snavel op snavel gevoed, maar door middel van voedsel dat de ouders uitbraken op de bodem van het nest.³⁰⁸ Het jong vliegt na 110 – 115 dagen, maar kan na 80 – 90 dagen het nest al verlaten en wat rondwandelen.³⁰⁹ Daarna is het nog 3 – 4 maanden afhankelijk van zijn ouders.³¹⁰

De Vale Gier eet uitsluitend aas en voedt zich met het vlees van karkassen van middelgrote tot grote zoogdieren.³¹¹ Van de karkassen eet hij voornamelijk de ingewanden en andere zachte weefsels, zoals spieren; daarnaast ook de maaginhoud.³¹² In mindere mate eet de Vale Gier ook van de karkassen van bijvoorbeeld eenden en vissen.³¹³ Veel Vale Gieren eten zoveel, dat ze niet meer in staat zijn op te vliegen, waardoor ze een gemakkelijke prooi zijn.³¹⁴ Vale Gieren vliegen soms wel meer dan 50 kilometer op zoek naar karkassen.³¹⁵ Daarnaast houdt de Vale Gier activiteiten van roofdieren op de grond en van andere aaseters nauwlettend in de gaten.³¹⁶

³⁰² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 434; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 79.

³⁰³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 434; Cramp en Simmons, 1980, 79; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128.

³⁰⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 434; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 79; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128.

³⁰⁵ Volgens Cramp en Simmons wisselen de sexen twee keer per dag (Cramp en Simmons, 1980, 79).

³⁰⁶ Cramp en Simmons, 1980, 77 en 79.

³⁰⁷ Cramp en Simmons, 1980, 79.

³⁰⁸ Cramp en Simmons, 1980, 79.

³⁰⁹ Cramp en Simmons, 1980, 79. Volgens Ferguson-Lees en Christie kunnen de jongen pas vliegen na 120 – 132 dagen (Ferguson-Lees en Christie, 2001, 434; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128).

³¹⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 434; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128.

³¹¹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 434; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128; Cramp en Simmons, 1980, 76.

³¹² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 434; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128.

³¹³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 434; Cramp en Simmons, 1980, 76.

³¹⁴ Cramp en Simmons, 1980, 76.

³¹⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 434.

³¹⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 434.

3.2.4. Monniksgier

Aegyptius monachus

De Monniksgier komt voor in Zuid-Europa, Zuid- en Centraal-Azië.³¹⁷ Mogelijk heeft de gier in het verleden ook gebroed in het Noord-Afrikaanse Atlasgebergte.³¹⁸ Monniksgieren verblijven doorgaans het gehele jaar in hetzelfde gebied, maar sommige vogels uit meer noordelijk gelegen gebieden maken voor de winter toch een trek naar meer zuidelijke streken, zoals Sudan, het Midden-Oosten, Pakistan, het noordwesten van India en Korea.³¹⁹ Op die tocht nemen enkele vogels een route die over Israël voert.³²⁰ Echter, mogelijk hebben er in het verleden in Israël ook Monniksgieren gebroed.³²¹ Het Sinaï-gebied vormt voor een enkele Monniksgier een plaats om te overwinteren.³²²

De leefomgeving van de Monniksgier bestaat voornamelijk uit open gebieden in heuvel- en berglandschap, zoals hooggelegen gras- en weidegronden, semi-woestijngebied, open bossen en licht begroeide hellingen, doorgaans met omliggende vlakten.³²³ Echter, Monniksgieren vliegen enorme afstanden en speuren naar voedsel boven alle soorten open landschap.³²⁴ De Monniksgier leeft doorgaans op een hoogte liggend tussen 300 en 1.400 meter in het Westen, maar in het Oosten vaak nog veel hoger tot een hoogte van 3.800 meter of meer.³²⁵

De Monniksgier wordt door Ferguson-Lees en Christie omschreven als een

“huge vulture, all dark brown but for pale head as adult, and blackish as juvenile, with massive deep bill on relatively small angular head, large long wings, short and rounded to wedge-shaped tail, short legs with bare tarsus. [...] Eyes dark brown. Adult cere, bill-base and orbital rings pale blue to mauve, juvenile whitish to pinkish or violet-pink, turning bluer from fourth year. Adult legs and feet variably bluish-grey

³¹⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 437.

³¹⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 437. Echter, volgens Cramp en Simmons bestaat hiervoor geen enkel betrouwbaar bewijs (Cramp en Simmons, 1980, 89).

³¹⁹ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128; vgl. Ferguson-Lees en Christie, 2001, 437; Cramp en Simmons, 1980, 91.

³²⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 437; Cramp en Simmons, 1980, 91.

³²¹ Cramp en Simmons, 1980, 91. Volgens Del Hoyo, Elliot en Sargatal is de Monniksgier in Israël geheel uitgestorven (Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128).

³²² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 437; Cramp en Simmons, 1980, 91.

³²³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 437; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128.

³²⁴ Cramp en Simmons, 1980, 89; Ferguson-Lees en Christie, 2001, 437.

³²⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 437.

to pale yellow or pinkish, juvenile yellowish to violet or pinkish-grey, even bluish-pink, gradually turning pinker or more yellow.”³²⁶

Het vrouwtje heeft een totale lengte van 100 – 120 cm en een spanwijdte van 250 – 295 cm (mannetje: 93%).³²⁷ Het gewicht van het vrouwtje ligt tussen 7,5 en 12,5 kg, dat van het mannetje tussen 7,0 en 11,5 kg.³²⁸ Op het moment dat het jong het nest verlaat heeft het een grootte en gewicht dat vergelijkbaar is met die van zijn ouders.³²⁹ Doorgaans zijn de Monniksgieren die meer oostelijk leven zwaarder dan de westelijke exemplaren.³³⁰

De Monniksgier maakt een groot nest van takken met een doorsnede die kan oplopen tot 1,5 – 2 meter en een diepte van 1 – 3 meter.³³¹ Het nest wordt bekleed met uitwerpselen en dierenhuiden.³³² Het nest wordt doorgaans gemaakt in de top van een 1,5 – 12 meter hoge boom, vaak groeiend uit een rotsspleet.³³³ In Azië wordt het nest met enige regelmaat ook op de grond, op een klif of op een uitstekende rots gemaakt; in Europa gebeurt dit zelden.³³⁴ De Monniksgier legt één ei – bij hoge uitzondering 2 – dat na 50 – 62 dagen uitkomt.³³⁵ Het ei wordt door zowel het vrouwtje als het mannetje uitgebroed, maar het vrouwtje heeft hierin het grootste aandeel.³³⁶ Ook de zorg voor en het voeden van het jong wordt gedragen door beide ouders.³³⁷ Na het uitkomen van het ei wordt het jong nog enige tijd door zijn ouders bebroed.³³⁸ Voor een periode van ongeveer 2 maanden zorgen de ouders voor schaduw voor hun jong door met hun vleugels gespreid boven hem te gaan staan.³³⁹ Het jong wordt gevoed met voedsel dat door de ouders wordt uitgebraakt op de bodem van het nest of van snavel tot snavel wordt gevoerd.³⁴⁰ Het jong vliegt na 104 – 120 dagen, waarna het nog ongeveer 2 maanden afhankelijk blijft van zijn ouders.³⁴¹

³²⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 437-438.

³²⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 118.

³²⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 439.

³²⁹ Cramp en Simmons, 1980, 95.

³³⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 439.

³³¹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 439; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128.

³³² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 439.

³³³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 439; Cramp en Simmons, 1980, 94; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128.

³³⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 439; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 94.

³³⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 439; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 94.

³³⁶ Cramp en Simmons, 1980, 94.

³³⁷ Cramp en Simmons, 1980, 94.

³³⁸ Cramp en Simmons, 1980, 94.

³³⁹ Cramp en Simmons, 1980, 93.

³⁴⁰ Cramp en Simmons, 1980, 94.

³⁴¹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 439; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 94; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128.

De Monniksgier voedt zich met het vlees van middelgrote tot grote karkassen van voornamelijk zoogdieren, maar ook vogels, reptielen en insecten behoren tot het dieet van deze gier.³⁴² Zeer zelden vangt de Monniksgier levende prooien, doorgaans langzame, kleine of zieke exemplaren.³⁴³ Door zijn sterke snavel is de Monniksgier in staat om spieren, pezen en huid open te scheuren.³⁴⁴ De Monniksgier speurt naar voedsel vanuit de lucht.³⁴⁵

3.2.5. Oorgier

Aegyptius tracheliotus

De Oorgier komt voor in grote delen van Sub-Saharisch Afrika en delen van het Midden-Oosten.³⁴⁶ Voor 1989 heeft de Oorgier mogelijk in Israël gebroed.³⁴⁷ In delen van Egypte wordt de Oorgier met regelmaat waargenomen, maar er is geen bewijs dat de gier hier ook broedt.³⁴⁸ De meest Oorgieren verblijven het gehele jaar in hetzelfde gebied.³⁴⁹ Echter, van de afzonderlijke Israëliërs is bekend dat zij voedsel zoeken tot meer dan 150 km ten noorden van hun broedgebied.³⁵⁰

De Oorgier leeft bij voorkeur in ongerepte open gebieden met hier en daar een boom en weinig tot geen gras, zoals droge savanne, dorre vlakten, woestijngebied en open berghellingen.³⁵¹ Op zoek naar voedsel speurt de Oorgier echter ook meer begroeide gebieden af.³⁵² De Oorgier leeft doorgaans op een hoogte liggend tussen zeeniveau en 3.000 meter, lokaal echter tot 4.500 meter.³⁵³

De Oorgier wordt door Ferguson-Lees en Christie omschreven als een

“huge bulky vulture, as adult mostly blackish with white thighs, with massive bill (approaching 10 cm long and 5 cm deep), variably distinct fleshy folds (‘lappets’) on

³⁴² Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128; Cramp en Simmons, 1980, 91.

³⁴³ Cramp en Simmons, 1980, 91; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128.

³⁴⁴ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128; Cramp en Simmons, 1980, 91.

³⁴⁵ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 128.

³⁴⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 439-440; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 129.

³⁴⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 440. Volgens Del Hoyo, Elliot en Sargatal leefde er rond die tijd nog slechts één paar in Israël van de minstens 30 paren die er geleefd moeten hebben (Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 129). Cramp en Simmons beschrijven een afname van ongeveer 100 Oorgieren naar slechts 9 exemplaren in 1973 (Cramp en Simmons, 1980, 83).

³⁴⁸ Cramp en Simmons, 1980, 83.

³⁴⁹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 440; Cramp en Simmons, 1980, 83.

³⁵⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 440; Cramp en Simmons, 1980, 84.

³⁵¹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 440; Cramp en Simmons, 1980, 83; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 129.

³⁵² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 440; Cramp en Simmons, 1980, 83.

³⁵³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 440; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 83.

bare head and neck, short dense ruff on rear neck and elongated feathers to sides and below thinly covering short white down, plain downy thighs. [...] long wings about equal to shortish tail; [...] Eyes dark brown. Adult bill pale yellow-horn or greenish-brown to blackish, juvenile blackish-horn to yellowish-grey. Cere pale blue to pale grey-blue, duller on juvenile. Bare skin of adult head pink to purplish-pink, with bluer cheeks, flushing scarlet and purple-blue in excitement; juvenile pale pink (variably covered in down). Adult feet pale blue to blue-grey, juvenile grey-brown.”³⁵⁴

Het vrouwtje heeft een totale lengte van 95 – 115 cm en een spanwijdte van 250 – 290 cm (mannetje: 92%).³⁵⁵ Het gewicht van zowel het vrouwtje als het mannetje ligt tussen 5,4 en 9,4 kg.³⁵⁶ Het maximale gewicht van een jong dat nog in het nest verblijft is 7,5 kg.³⁵⁷ De Oorgier die voorkomt in Israël en delen van het Arabische Schiereiland, wordt ook wel onderscheiden als een afzonderlijk ras, de *Aegyptius tracheliotus negevensis*, en wijkt in kleur iets af van het hoofd ras, de *Aegyptius tracheliotus tracheliotus*.³⁵⁸ Om dezelfde reden wordt door sommigen een derde ras onderscheiden, de *Aegyptius tracheliotus nubicus*, die voorkomt in Egypte en Noord-Sudan.³⁵⁹

De Oorgier maakt doorgaans een groot plat nest van takken met een doorsnede van 120 – 220 cm en een diepte van 30 – 70 cm in de top van een lage boom.³⁶⁰ Echter, bij het ontbreken van geschikte bomen, wordt het nest ook wel op een rots gemaakt.³⁶¹ Het nest wordt bekleed met gras, haar en huiden.³⁶² De Oorgier legt 1 ei – bij hoge uitzondering 2 – dat na 54 – 56 dagen uitkomt.³⁶³ Waarschijnlijk broedt enkel het vrouwtje het ei uit.³⁶⁴ Na het uitkomen van het ei dragen zowel het vrouwtje als het mannetje de zorg voor het jong

³⁵⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 440.

³⁵⁵ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 124.

³⁵⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 441.

³⁵⁷ Cramp en Simmons, 1980, 83.

³⁵⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 441; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 129.

³⁵⁹ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 129; vgl. Ferguson-Lees en Christie, 2001, 441. Volgens Cramp en Simmons is er echter helemaal geen geografische variatie (Cramp en Simmons, 1980, 88).

³⁶⁰ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 441; Cramp en Simmons, 1980, 87.

³⁶¹ Cramp en Simmons, 1980, 87.

³⁶² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 441.

³⁶³ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 129; vgl. Ferguson-Lees en Christie, 2001, 441; Cramp en Simmons, 1980, 87.

³⁶⁴ Cramp en Simmons, 1980, 87.

op zich en brengen zij beide voedsel naar het nest.³⁶⁵ Het jong vliegt na 125 – 135 dagen en kan daarna nog voor meer dan 12 maanden afhankelijk zijn van zijn ouders.³⁶⁶

De Oorgier voedt zich voornamelijk met de huid, spieren, pezen en andere grove weefsels van de karkassen van grote zoogdieren.³⁶⁷ Ook kleinere zoogdieren, vogels en reptielen behoren tot het dieet van de Oorgier.³⁶⁸ Daarnaast doodt de Oorgier ook af en toe een levende prooi, doorgaans een klein of zwak exemplaar.³⁶⁹ Echter, het is ook mogelijk dat deze prooien worden geroofd van andere roofvogels, zoals arenden.³⁷⁰ De Oorgier eet ook sommige eieren.³⁷¹ Een volle krop van een Oorgier kan tot 1,45 kg vlees bevatten.³⁷² De Oorgier vliegt laag over het land op zoek naar voedsel.³⁷³ Daarnaast jaagt de Oorgier mogelijk ook vanaf een hoge plaats, zoals een boom.³⁷⁴

³⁶⁵ Cramp en Simmons, 1980, 85 en 87.

³⁶⁶ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 441; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 129; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 87.

³⁶⁷ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 441; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 84; Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 129.

³⁶⁸ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 441.

³⁶⁹ Cramp en Simmons, 1980, 84; vgl. Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 129.

³⁷⁰ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 129.

³⁷¹ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 441; vgl. Cramp en Simmons, 1980, 85.

³⁷² Ferguson-Lees en Christie, 2001, 441.

³⁷³ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 441.

³⁷⁴ Ferguson-Lees en Christie, 2001, 441.

3.2.6. Samenvattend Schema Gieren

	Leefgebied	Leefomgeving	Totale lengte/ Spanwijdte	Gewicht	Nest	Periode tot vliegen	Voedsel
Baardgier <i>Gypaetus Barbatus</i>	Broedgebied: Zuid-Europa, Midden-Oosten, Zuid-Azië, Noord-west-, Oost- en Zuid-Afrika. Heeft gebroed in Israël/Sinaï.	Hooggebergte met veel kliffen, uitstekende rotsen en afgronden, met aangrenzende weide- of heidegrond. 1.000 – 4.500 meter.	Totale lengte ♀ 94-125 cm ♂ 97% Spanwijdte ♀ 231-283 cm ♂ 97%	♀ 5,6-6,7 kg ♂ 4,5-7,0 kg Jong: gegevens onbekend	Groot nest, op een onbereikbaar hoge klif, uitstekende rots of kleine grot.	100-130 dagen	Beenmerg uit boten. Daarnaast ook vlees en huid van karkassen van zoogdieren, reptielen en vogels. Mogelijk ook levende dieren.
Egyptische Gier <i>Neophron Percnopterus</i>	Broedgebied: Atlantische eilanden, Noordwest-, Midden- en Zuid-Afrika, Zuid-Europa, Midden-Oosten, Zuid-west- tot Zuid-Azië. Broedt in Israël/Sinaï.	Open laagland: steppe, savanne, woestijn, weide- en grasland, maar ook drasland. Broedt in meer rotsachtige gebieden. Doorgaans in lage tot middelhoge gebieden, zelden hooggebergte. 0 – 4.500 meter.	Totale lengte ♀ 54-66 cm ♂ 98% Spanwijdte ♀ 146-175 cm ♂ 98%	♀ 1,6-2,4 kg ♂ 1,6-2,4 kg Jong: gegevens onbekend	Vrij klein en rommelig nest, in een rotspelonk of richel, op een klif, in nissen in oude gebouwen, soms in een boom.	70-90 dagen	Restjes van kadavers van zoogdieren, reptielen, amfibieën en vogels. Organisch afval. Insecten. Zwakke zoogdieren en vogels soms als levende prooi. Eieren van grote vogels.
Vale Gier <i>Gyps Fulvus</i>	Broedgebied: Noordwest-Afrika, delen van Sub-Saharisch-Afrika, Zuid-Europa, Midden-Oosten, Zuidwest- en Centraal-Azië. Broedt in Israël/Sinaï.	Open, droge gebieden, variërend van steppe en semi-woestijn tot berg-hellingen en –plateaus. Om te broeden: steile kliffen, ravijnen en uitstekende rotsen. 0 – 3.000 meter.	Totale lengte ♀ 93-110 cm ♂ 92% Spanwijdte ♀ 234-269 cm ♂ 92%	♀ 6,5-11,3 kg ♂ 6,2-10,5 kg Jong: bij verlaten van nest mogelijk al ± 11 kg	Relatief klein tot vrij groot nest, op kliffen, uitstekende rotsen of rotspelonken.	110-115 dagen	Uitsluitend aas. Ingewanden en zachte weefsels van karkassen van middelgrote tot grote zoogdieren, in minder mate ook vogels en vissen.
Monniksgier <i>Aegypius Monachus</i>	Broedgebied: Zuid-Europa, Zuid- en Centraal-Azië. Overwinteringsgebied: Midden-Oosten, Nooroost-Afrika. Heeft mogelijk gebroed in Israël/Sinaï.	Open gebieden in heuvel- en berg-landschap. 300 – 3.800 meter.	Totale lengte ♀ 100-120 cm ♂ 93% Spanwijdte ♀ 250-295 cm ♂ 93%	♀ 7,5-12,5 kg ♂ 7,0-11,5 kg Jong: vergelijkbaar met volwassen vogel	Groot nest, in een boom (1,5 -12 meter), op de grond, op kliffen of uitstekende rotsen.	104-120 dagen	Middelgrote tot grote karkassen van hoofdzakelijk zoogdieren, in mindere mate ook vogels, reptielen en insecten. Soms zwakke dieren als levende prooi.
Oorgier <i>Aegypius Tracheliotus</i>	Broedgebied: Sub-Saharisch Afrika, Midden-Oosten. Heeft mogelijk gebroed in Israël/Sinaï.	Ongerepte open gebieden met hier en daar een boom en weinig tot geen begroeiing. 0 – 3.000 meter.	Totale lengte ♀ 95-115 cm ♂ 92% Spanwijdte ♀ 250-290 cm ♂ 92%	♀ 5,4-9,4 kg ♂ 5,4-9,4 kg Jong: nog in het nest is het max. gewicht 7,5 kg	Groot plat nest, in de top van een lage boom.	125-135 dagen	Huid, spieren, pezen en andere grove weefsels van karkassen van grote zoogdieren. Daarnaast ook kleinere zoogdieren, vogels, reptielen, sommige eieren. Mogelijke ook levende prooi.

3.3. Conclusie

Zes soorten arenden en vijf soorten gieren broeden – of hebben in het verleden (mogelijk) gebroed – in Israël en/of het Sinai-gebied:

<i>Arenden</i>	<i>Gieren</i>
- Slangenarend (<i>Circaetus gallicus</i>)	- Baardgier (<i>Gypaetus barbatus</i>)
- Bastaardarend (<i>Aquila clanga</i>)	- Egyptische Gier (<i>Neophron percnopterus</i>)
- Keizerarend (<i>Aquila heliaca</i>)	- Vale Gier (<i>Gyps fulvus</i>)
- Steenarend (<i>Aquila chrysaetos</i>)	- Monniksgier (<i>Aegypius monachus</i>)
- Verreaux' Arend (<i>Aquila verreauxii</i>)	- Oorgier (<i>Aegypius tracheliotus</i>)
- Havikarend (<i>Hieraetus fasciatus</i>)	

Omdat in Deut. 32:10-12 duidelijk sprake is van een broedende vogel, betekent dit dat het woord נֶשֶׁר daar zeer waarschijnlijk verwijst naar één van deze soorten. Elders in het Oude Testament kan het woord echter ook verwijzen naar soorten die overwinteren in dit gebied of het zelfs enkel aandoen tijdens hun trek naar het zuiden (de Schreeuwarend, *Aquila pomarina*; de Steppearend, *Aquila nipalensis*; en de Dwergarend, *Hieraetus pennatus*).

Het leefgebied van de verschillende soorten arenden en gieren bestaat uit een grote diversiteit aan gebieden, variërend van vochtige bossen en moerasgebieden tot savanne, dorre graslanden en zelfs woestijngebied. Ook de individuele soorten leven doorgaans in een variëteit aan gebieden.

Tussen de verschillende soorten arenden en gieren zijn grote verschillen wat betreft hun totale lengte, spanwijdte en gewicht. De gieren zijn over het algemeen groter dan de arenden. De vier grootste vogels die in deze paragraaf zijn beschreven zijn de Monniksgier, de Oorgier, de Baardgier en de Vale Gier. Pas daarna volgen de Steenarend, de Verreaux' Arend, de Keizerarend en de Steppearend. Deze arenden zijn met een maximale spanwijdte van meer dan 2 meter eveneens zeer groot. Echter, vergeleken bij de Monniksgier en de Oorgier – die beide een spanwijdte kunnen halen van bijna 3 meter – hebben deze roofvogels een nog vrij bescheiden grootte. Er zijn ook soorten die veel kleiner zijn, zoals de Dwergarend, de Schreeuwarend, de Havikarend en de Egyptische Gier.

Wat betreft de plaats waar het nest wordt gemaakt zijn er twee groepen te onderscheiden. Zowel van de arenden als van de gieren zijn er soorten die hun nest bij voorkeur maken op een klif, een uitstekende rots of in rotsspelonken (Steenarend, Verreaux' Arend, Baardgier, Egyptische Gier en Vale Gier). Daarnaast zijn er soorten die een voorkeur hebben voor het

maken van het nest in een boom of een lage struik (Slangenarend, Schreeuwarend, Bastaardarend, Steppearend, Keizerarend, Dwergarend en Oorgier) of die op beide plaatsen hun nest maken (Havikarend en Monniksgier).

Vrijwel alle soorten bebroeden hun jongen in de eerste periode na het uitkomen van de eieren voortdurend. De periode waarin dit gebeurt, verschilt per soort. Na deze periode van onafgebroken broeden neemt het gedeelte van de dag dat de jongen bebroed worden geleidelijk af. Echter, de jongen worden nog geruime tijd beschermd door de ouders gedurende de nacht, tijdens slecht weer (zie: §3.1.4) en tegen de zon (zie: §3.1.1). De ouders doen dit door met hun vleugels gespreid boven het nest te staan (zie: §3.2.4).

De jongen van zowel arenden als gieren blijven vrij lang in het nest voordat zij uitvliegen. Echter, de jongen van de verschillende giersoorten vliegen later uit dan de arendsjongen. Er bestaat een verband tussen de grote van de vogel en de periode die de jongen nodig hebben voordat zij kunnen vliegen. Over het algemeen geldt dat hoe groter de roofvogel is, hoe langer het duurt voordat het jong uitvliegt. Dit is logisch, omdat het jong op het moment dat het het nest verlaat een gewicht heeft dat al (bijna) vergelijkbaar is met dat van een volwassen vogel.

Hoe de jongen precies leren vliegen en wat de rol van de ouders daarbij is beschrijven de encyclopedieën niet voor de afzonderlijke soorten arenden en gieren. Wellicht gaan de jongen op een zeker moment gewoon vliegen, ofwel vanuit hun instinct, ofwel doen zij hun ouders na. In algemene zin merken Del Hoyo, Elliot en Sargatal het volgende op:

“The first flight out of the nest is usually made without any parental coaxing, but, in some cases, it may be under the close surveillance of the adults, and in response to their forceful encouragement. After leaving the nest for the first time, young birds are often unable to make an upward flight back to the nest, and they must be fed out of the nest for several days, until they are stronger on the wing, and able to come back to the nesting platform.”³⁷⁵

Palmer vermeldt verschillende ooggetuigenverslagen waarin wordt beschreven hoe een Steenarend haar jongen op haar rug neemt, waarvan ik er hier twee noem:

³⁷⁵ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 82.

- “The mother ‘roughly handled’ the eaglet and ‘allowed’ it to drop 90 ft.; she would then swoop under it, the eaglet would alight on her back, and she would fly upward; this was repeated.”³⁷⁶
- “For more than 30 min. an adult allowed the young to alight on her(?) back and assisted it in flying high in the air, then dumping it off; the eaglet would fly, calling continuously as it came down lower and lower, and the older bird would fly under it and repeat the process.”³⁷⁷

Hoewel de kans nihil is dat de personen die iets dergelijks hebben waargenomen bekend zijn geweest met elkaars observaties, stelt Palmer het volgende:

“An adult eagle is presumably unable to transport anything as heavy as its own young – certainly not far – but a flapping eaglet boosted from below by a parent is possibly another matter.”³⁷⁸

Er is een duidelijk verschil tussen het voedingspatroon van een arend en dat van een gier. Waar een arend in de eerste plaats een roofvogel is, is een gier allereerst een aaseter. Echter, ook verschillende soorten arenden eten aas, hoewel in mindere mate. Er zijn soorten die slechts zeer zelden aas eten (Schreeuwarend, Steenarend, Verreaux' Arend, Havikarend). Daarnaast vormt aas voor een aantal soorten – met name in de winter – een belangrijk onderdeel van de dagelijkse voeding (Bastaardarend, Steppearend, Keizerarend). Ook niet alle soorten gieren leven enkel van aas. De Baardgier, de Egyptische Gier, de Monniksgier, en de Oorgier vangen af en toe ook een levende prooi. De Vale Gier eet uitsluitend aas.

Doorgaans zijn de prooien van een arend middelgroot. Hoewel van de Steenarend bekend is dat hij in staat is tijdens het vliegen een gewicht te tillen van meer dan 5 kg – ongeveer gelijk aan zijn eigen lichaamsgewicht – variëren zijn prooien meestal tussen 0,5 en 4 kg. De prooi van een Verreaux' Arend ligt meestal tussen 1 en 4,5 kg, maar ook deze arend is mogelijk in staat om een groter gewicht te dragen tijdens het vliegen. Het prooigewicht van de Keizerarend ligt doorgaans rond 2 kg. De prooien van de Bastaardarend, die een stuk kleiner is, zijn met een gewicht tot ongeveer 250 gram een stuk lichter. Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor de Havikarend en de Slangenarend, hoewel van deze vogels het prooigewicht niet exact bekend is. De Baardgier is net als de Steenarend in staat een gewicht

³⁷⁶ Verslag van Loyal Miller in 1918 (geciteerd uit: Palmer, 1988, 209).

³⁷⁷ Verslag van Chester L. Reagan in 1937 (geciteerd uit: Palmer, 1988, 209).

³⁷⁸ Palmer, 1988, 209.

te dragen dat (bijna) vergelijkbaar is met zijn eigen lichaamsgewicht. Van de overige gieren die in deze paragraaf zijn besproken is het onduidelijk welk gewicht zij kunnen dragen. Het lijkt erop dat de poten van gieren doorgaans minder krachtig zijn dan die van arenden. Van de Egyptische Gier is bekend dat hij niets draagt met zijn poten, maar enkel met zijn snavel, zodat het vanzelfsprekend geen heel groot gewicht kan zijn. Een volle krop van een Oorgier kan maximaal 1,45 kg vlees bevatten. Van de Vale Gier is bekend dat hij zoveel kan eten dat hij niet meer in staat is om te vliegen.

4. Kenmerken van de *Nesher* in het Oude Testament

4.1. Uiterlijke kenmerken

Twee passages in het Oude Testament vermelden uiterlijke kenmerken van de נֶשֶׁר: Ezechiël 17:3 en 7a en Micha 1:16.

4.1.1. Ezechiël 17:3 en 7a

In Ez. 17:3 en 17:7a wordt binnen een parabel een aantal kenmerken genoemd:

“Spreek als volgt: Zo heeft mijn Heer, de HEER gesproken: Een zekere³⁷⁹ grote *nesher* met zeer³⁸⁰ grote vleugels, zeer lange slagpennen³⁸¹ en een zeer vol verenklee³⁸² met de bontste kleuren³⁸³, kwam naar de Libanon en nam de top van een ceder.” (Ez. 17:3)

“En er was een andere grote *nesher* met grote vleugels en een rijk verenklee³⁸².” (Ez. 17:7a)

Het woord כַּנָּף (vleugel) wordt in het Oude Testament verschillende malen gebruikt in combinatie met het woord נֶשֶׁר (Ex. 19:4; Deut. 32:11; Spr. 23:5; Jer. 48:40; 49:22; Ez. 17:3,7). Het gebruik ervan is echter niet enkel voorbehouden aan deze vogelsoort. Ook bij het algemene ‘gevogelte’ (עוֹף; zie bv.: Gen. 1:21; 7:14; Deut. 4:17; Ps. 78:27; 148:10; Spr. 1:17) en bij meer specifieke andere vogelsoorten zoals de duif (יוֹנָה; zie: Lev. 1:17; Ps. 68:14), de struisvogel³⁸⁴ (רְנַנִּים; zie: Job 39:13), de valk (נֵיז, zie: Job 39:26) en de ooievaar of

³⁷⁹ Hoewel de נֶשֶׁר hier voor de eerste maal geïntroduceerd wordt aan de hoorders of lezers van dit gedeelte, is de vogel in zekere zin al wel bepaald, daar het gaat om een specifiek exemplaar, dat al wel bekend is bij de auteur van de passage. Het gebruikte lidwoord duidt hier deze onvolkomen bepaaldheid aan (Joüon en Muraoka, 2008, §137m-n; Block, 1997, 527).

³⁸⁰ De lidwoorden in הַכְּנָפִים, הָאֵבֶר, הַנּוֹצָה en הַרְקָמָה zijn hier gebruikt om een superlatief uit te drukken (Joüon en Muraoka, 2008, §141j; Block, 1997, 531; Brownlee, 1986, 261).

³⁸¹ הָאֵבֶר, letterlijk: vleugel, zie: Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: אֵבֶר; Clines, 1993, S.v.: אֵבֶר. Meer specifiek duidt dit woord echter op het uiterste puntje van de vleugel, de slagpennen (Brownlee, 1986, 261). Gesenius geeft wel de specifieke betekenis ‘Schwungfeder’ (slagpennen, Gesenius, 1987, S.v.: אֵבֶר).

³⁸² מְלֵא הַנּוֹצָה, letterlijk: vol met veren, zie: Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: נוֹצָה en מְלֵא 3a.

³⁸³ הַרְקָמָה, Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: רְקָמָה 1d.

³⁸⁴ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: רְנַנִּים.

reiger³⁸⁵ (חַסִּידָה; zie: Zach. 5:9) komen we het woord tegen. Daarnaast wordt het woord ook gebruikt om de vleugels van cherubs (כְּרוּב; zie bv.: Ex. 25:20; 37:9, 1 Kon. 1:24,27; 2 Kron. 3:11-13; Ez. 10:5), serafs (שֵׁרָף; zie: Jes. 6:2) en – voornamelijk in de Psalmen – van God zelf (zie bv.: Ruth 2:12; Ps. 17:8; 36:8; 57:2; 61:5; 63:8; 91:4) aan te duiden. Ook het woord אֲבָר (slagpennen, vleugel) helpt op zichzelf niet verder bij de identificatie van de נֶשֶׁר. In Jes. 40:31 wordt het gebruikt op een zelfde wijze als het hiervoor besproken כְּנָף, wat erop lijkt te duiden dat de twee woorden synoniemen van elkaar zijn. Hetzelfde geldt voor het gebruik van אֲבָר in Ps. 55:7[6]. Echter, in deze passage gaat het niet om de vleugels van een נֶשֶׁר, zoals in Ez. 17 en Jes. 40, maar om de vleugels van een duif (יוֹנָה). Hoewel אֲבָר gebruikt kan worden als een synoniem voor כְּנָף – en ook wel benoemd wordt als de “poetic designation for wing”³⁸⁶ – heeft het woord een meer specifieke betekenis. Waar כְּנָף duidt op de vleugel in zijn geheel, duidt אֲבָר specifiek op het uiterste puntje van de vleugel, dat wil zeggen de slagpennen, die ervoor zorgen dat een vogel kan vliegen.³⁸⁷ Beide woorden – כְּנָף en אֲבָר – zijn algemene woorden die in combinatie met verschillende vogelsoorten worden gebruikt. Op zichzelf staand zijn ze te vaag om een specifieke vogelsoort te kunnen identificeren. Echter, het gebruik van de adjectieven גָּדוֹל en אֲרָךְ als superlatief³⁸⁸ beweegt Brownlee ertoe de נֶשֶׁר te identificeren met een gier.³⁸⁹ Ook het lidwoord bij נֶשֶׁר interpreteert Brownlee als een aanduiding voor een superlatief, zodat deze tekst volgens hem spreekt over de grootste נֶשֶׁר.³⁹⁰ Omdat Brownlee stelt dat het woord נֶשֶׁר zowel naar een arend als een gier kan verwijzen, concludeert hij dat het hier moet gaan om een Vale Gier of een Oorgier, de grootste gevleugelde roofdieren.³⁹¹ Ook Firmage identificeert de נֶשֶׁר als Vale Gier, onder andere “based on its long wing span”³⁹² die hier beschreven wordt in Ez. 17:3. Kijkend naar de spanwijdte van de verschillende soorten arenden en gieren, hebben de Vale

³⁸⁵ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: חַסִּידָה.

³⁸⁶ Block, 1997, 527.

³⁸⁷ Brownlee, 1986, 261.

³⁸⁸ Zie voetnoot 379 en 380.

³⁸⁹ Brownlee, 1986, 261.

³⁹⁰ Brownlee, 1986, 261.

³⁹¹ Brownlee, 1986, 261.

³⁹² Firmage, 1992, 1158.

Gier met 234 – 269 cm en de Oorgier met 250 – 290 cm inderdaad een grotere spanwijdte dan de grootste arenden (Keizerarend: 176 – 216 cm; Steenarend: 180 – 234 cm; Verreaux' Arend: 181 – 219 cm). Echter, de Baardgier en de Monniksgier hebben met respectievelijk 231 – 283 cm en 250 – 295 cm een vergelijkbare of zelfs grotere spanwijdte dan deze twee soorten. Wanneer echter de aanname dat het woord נֶשֶׁר zowel naar een arend als een gier kan verwijzen niet als een gegeven wordt aangenomen, zou deze tekst ook kunnen verwijzen naar de grootste arend.³⁹³ Immers, in de tekst zelf kunnen geen aanwijzingen gevonden worden die specifiek naar een gier verwijzen.

Hoewel het mogelijk is dat de נֶשֶׁר inderdaad een zeer grote roofvogel is – of kan zijn – zoals in Ez. 17:3 wordt beschreven, moet er rekening mee worden gehouden dat de beschrijving hier betrekking heeft op deze specifieke vogel in de parabel en niet direct op zijn gehele soort. Het is heel goed mogelijk dat de נֶשֶׁר in deze passage wordt beschreven als groter en sterker dan zijn soortgenoten. Omdat er geen exacte maten worden gegeven, is dat niet met zekerheid vast te stellen. Daarnaast zijn de hoorders van deze profetie bekend geweest met het woord נֶשֶׁר, waardoor een beschrijving van het algemene uiterlijk van de vogel overbodig zou zijn. Hoewel het zeker mogelijk is dat deze eigenschappen hier benadrukt worden in het belang van de parabel, kan het ook zo zijn dat de beschrijving sterk is overdreven.

Het woord נֹצֵה (veren, verenkleed) wordt – evenals כָּנָף en אֵבֶר – in de Hebreeuwse Bijbel bij verschillende vogelsoorten gebruikt (zie: Lev. 1:16 en Job 39:13),³⁹⁴ zodat ook dit woord geen indicatie lijkt te geven van een specifieke vogelsoort die met het woord נֶשֶׁר wordt bedoeld. Echter, de eigenschap 'een zeer vol verenkleed' (מְלֵא הַנּוֹצֵה) past niet bij de Vale Gier, de Monniksgier en de Oorgier.³⁹⁵ De kop en nek van de twee eerstgenoemde gieren zijn bedekt met donsveertjes, waardoor het lijkt of deze gieren kaal zijn. De Oorgier heeft op zijn kop en in zijn nek helemaal geen veren. De Baardgier daarentegen bezit een veel voller

³⁹³ Vgl. Block, die stelt dat het woord נֶשֶׁר slechts incidenteel verwijst naar een Vale Gier, maar in de meeste gevallen naar een Steenarend (Block, 1997, 530).

³⁹⁴ Echter, in Lev. 1:16 lijkt het woord een andere betekenis te hebben dan 'veren' of 'verenkleed', namelijk de inhoud van de krop van een vogel (Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: נֹצֵה).

³⁹⁵ Vgl. Brownlee, 1986, 261; Block, 1997, 530. De kop en nek van de Vale Gier en de Monniksgier zijn bedekt met donsveertjes, waardoor het lijkt of deze gieren hier kaal zijn.

verenkleed, daar ook zijn kop en nek bedekt is met veren.³⁹⁶ Volgens Brownlee verwijst het woord נֹצָה, naar een gedeelte van de vleugel en niet naar het gehele verenkleed, zodat de Vale Gier en de Oorgier niet af hoeven te vallen.³⁹⁷ Echter, dit is eerder een oplossing die wordt aangedragen vanuit het standpunt dat de נֹשֶׁר in deze tekst een gier is, dan dat het een argument is om aan te tonen dat het hier om een gier gaat.³⁹⁸

Het verenkleed van de נֹשֶׁר in vers 3 is niet alleen vol maar ook bontgekleurd (רִקְמָה). Dit woord wordt doorgaans gebruikt om kleurrijke kleding of andere geweven stoffen mee aan te duiden (zie bv.: Ri. 5:30; Ez. 16:10,13; 26:16).³⁹⁹ Volgens Brownlee past deze eigenschap van alle arenden en gieren het beste bij de Steenarend.⁴⁰⁰ Echter, naar mijn mening komt hiervoor zeker ook de Baardgier in aanmerking. Het lijf is weliswaar lichter van kleur, maar daardoor heeft het verenkleed van de Baardgier juist meer kleurverschillen dan het verenkleed van de Steenarend en is zodoende ook een opvallender verschijning. Daarnaast is ook de Verreaux' Arend met zijn diepzwarte verenkleed met witte details een opvallende verschijning.

De tweede נֹשֶׁר, in vers 7, wordt duidelijk minder groots beschreven dan de נֹשֶׁר in vers 3. Slechts twee eigenschappen worden van deze vogel genoemd. De נֹשֶׁר heeft grote vleugels (גְּדוֹל כְּנָפָיִם), maar geen zeer grote vleugels (גְּדוֹל הַכְּנָפָיִם).⁴⁰¹ Daarnaast heeft deze vogel geen zeer vol verenkleed (מְלֵא הַנּוֹצָה), maar slechts een rijk verenkleed (רֵב-נוֹצָה).⁴⁰² Brownlee identificeert deze kleinere vogel met een arend.⁴⁰³ Echter, ook hiervoor zijn in de

³⁹⁶ Ook de kop en nek van de Egyptische Gier zijn minder 'kaal', enkel in het gezicht heeft deze gier geen veren. Echter met een spanwijdte van 146 – 175 cm is deze gier veel kleiner en komt daardoor niet in aanmerking.

³⁹⁷ Brownlee, 1986, 261.

³⁹⁸ Brownlee geeft dit zelf ook aan: "If one thinks of the vulture, then, one will interpret "the fullest of plumage" differently" (Brownlee, 1986, 261).

³⁹⁹ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: רִקְמָה.

⁴⁰⁰ Brownlee, 1986, 261. Letterlijk vertaald betekent de Latijnse naam van de Steenarend, *Aquila chrysaetos*, 'gouden arend' (vgl. de Engelse naam 'Golden Eagle').

⁴⁰¹ Hetzelfde adjectief wordt gebruikt, maar ditmaal zonder lidwoord.

⁴⁰² Vgl. Block, 1997, 531.

⁴⁰³ Brownlee, 1986, 256, 258 en 265. In dat geval zou volgens hem het vervangen van het woord אֲחֵד (één) door אַחֵר (ander), zoals wordt voorgesteld in het tekstkritisch apparaat van de BHS op basis van de Septuaginta, Vulgaat en Syriaca, misplaatst zijn. Brownlee stelt dat אֲחֵד hier de functie heeft van onbepaald lidwoord en daarmee de scherpe tegenstelling zichtbaar maakt tussen de נֹשֶׁר in vers 3 en die in vers 7. Echter, ook אֲחֵד kan de betekenis 'ander' dragen (Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: אֲחֵד 2; vgl. Block, 1997, 528) en blijkbaar is dit woord al in een vroeg stadium op die manier geïnterpreteerd. Het probleem dat door Brownlee geschetst wordt, is een probleem dat enkel optreedt bij het vertalen van

tekst geen duidelijke aanwijzingen te vinden. Daarnaast is het naar mijn mening zeker niet noodzakelijk om in het ene vers te vertalen met gier en in het ander met arend, enkel gebaseerd op het verschil in grootte tussen de twee vogels. Immers, niet alle soorten arenden en gieren hebben dezelfde grootte en zelfs binnen een soort zijn niet alle afzonderlijke vogels even groot.

4.1.2. Micha 1:16

De tweede passage waarin een uiterlijk kenmerk van de נֶשֶׁר wordt genoemd is Mi. 1:16:

“Scheer uw hoofd⁴⁰⁴, ja scheer u⁴⁰⁵ vanwege uw troetelkinderen⁴⁰⁶; vergroot⁴⁰⁷ uw kale plek⁴⁰⁸, zoals een *neshet*, want zij zijn in ballingschap bij u weggegaan.” (Mi. 1:16)

In dit vers wordt de kaalheid van de נֶשֶׁר – op deze plaats in verschillende moderne vertalingen vertaald met ‘gier’ – gebruikt als een vergelijking. Dat veronderstelt dat dit kenmerk algemeen bekend moet zijn geweest bij de hoorders van deze profetie. Op basis hiervan lijkt een vertaling met ‘gier’ in dit vers aannemelijk, aangezien verschillende soorten gieren op hun kop en in hun nek geen veren hebben (zie: §3.2). Van der Woude identificeert de נֶשֶׁר in deze passage op basis van dit uiterlijke kenmerk zelfs met een specifieke giersoort, de *gyps fulvus* (Vale Gier).⁴⁰⁹ Andersen en Freedman geven een zelfde identificatie.⁴¹⁰ Echter, hoewel de kop en hals van de Vale Gier kaal lijken, zijn ze dat niet; ze zijn bedekt met een laag witte donsveertjes. Hetzelfde geldt echter voor de Monniksgier. De Oorgier daarentegen heeft wel een geheel kale kop en hals. Opvallend is dat Mi. 1:16 de enige passage is in de Hebreeuwse Bijbel waarin de kaalheid van de נֶשֶׁר genoemd wordt. Hierdoor kan slechts worden vastgesteld dat een נֶשֶׁר een kale kop *kan* hebben, maar dat het niet

de tekst. In het Hebreeuws zou het woord אָהַר geen problemen hebben gegeven, omdat in beide verzen hetzelfde נֶשֶׁר wordt gebruikt.

⁴⁰⁴ קָרַחִי, Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: קָרַח qal.

⁴⁰⁵ נִגְזִי, Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: גָּזַז qal.

⁴⁰⁶ בְּנֵי תַעֲנוּגִי, Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: תַעֲנוּג 2. ac.

⁴⁰⁷ הִרְחַבִי, Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: רָחַב hif. 1a.

⁴⁰⁸ קְרַחְתִּי, Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: קְרַח 1a en 2.

⁴⁰⁹ Van der Woude, 1976, 58.

⁴¹⁰ Andersen en Freedman, 2000, 238.

noodzakelijk is dat alle vogels die met dit woord worden aangeduid ook daadwerkelijk aan dit kenmerk moeten voldoen.

De woorden קָרַח (scheren) en קָרְחָה (kale plek) worden in het Oude Testament voornamelijk gebruikt in teksten die een rouwritueel beschrijven (zie: Jes. 3:24; 15:2; 22:12; Jer. 16:6; 47:5; 48:37; Ez. 7:18; 27:31; Am. 8:10). Hier in Mi. 1:16 worden de woorden gebruikt in een context vergelijkbaar met een context van rouw. Hoewel de kinderen, over wie in dit vers wordt gesproken, niet overleden zijn, maar weggevoerd zijn in ballingschap, wordt de situatie door het beeldgebruik wel beschreven als een context van rouw. Opmerkelijk is dat in Lev. 21:5 voor priesters en in Deut. 14:1 voor het volk Israël een verbod op dit rouwritueel is te vinden.

Het woord גָּזַז (scheren) wordt doorgaans in een geheel andere context gebruikt, namelijk bij het scheren van schapen of andere dieren (zie: Gen. 31:19; 38:12-13; Deut. 15:19; 1 Sam. 25:2,4,7,11; 2 Sam. 13:23-24; Jes. 53:7). Slechts in twee teksten is sprake van een rouwritueel (Jer. 7:29; Job 1:20; vgl. Na. 1:12).

Het is opvallend dat de נִשָּׁר juist wordt genoemd in een beeld dat een rouwritueel beschrijft. Het lijkt de vogel met het begrip ‘dood’ te verbinden. Wellicht zou hier een verband gelegd kunnen worden met het eten van aas door gieren en – hoewel in mindere mate – door arenden. Er lijkt geen duidelijke overeenkomst te zijn tussen de נִשָּׁר en een moeder die klaagt over het verlies van haar kinderen. Andersen en Freedman stellen:

“It is a strange simile and does not seem to extend to any other aspects of this bird that might be applied also to a mourning mother.”⁴¹¹

4.2. Gedragskenmerken

Naast teksten die uiterlijke kenmerken van een נִשָּׁר vermelden, komen in de Hebreeuwse Bijbel verschillende teksten voor die gedragskenmerken noemen van deze roofvogel. Deze teksten zijn in te delen in drie categorieën:

- teksten met gegevens over de vlucht van een נִשָּׁר;
- teksten met gegevens over het bouwen van een nest door een נִשָּׁר;

⁴¹¹ Andersen en Freedman, 2000, 238. Het zou in interessante invalshoek zijn te onderzoeken hoe een gier – of een arend – reageert op het verlies van haar jong. Cramp en Simmons stellen dat op de dood van een jong vaak kannibalisme volgt (Cramp en Simmons, 1980, 13). Dit lijkt niet te duiden op een situatie vergelijkbaar met Mi. 1:16. Voor dit onderzoek voert het echter te ver deze vraag geheel uit te werken.

- teksten met gegevens over de voedingsgewoonten van een נָשָׂר.

4.2.1. Vlucht

In de Hebreeuwse Bijbel worden vier verschillende verba gebruikt voor het vliegen van een נָשָׂר. In Deut. 28:49, Jer. 48:40 en 49:20 wordt hiervoor het verbum דָּאָה (vliegen, zweven, azen)⁴¹² gebruikt, in Spr. 23:5 en Hab. 1:8 het verbum עוֹף (vliegen)⁴¹³ en in Job 9:26 vinden we het verbum טוֹשׁ (neerduiken, fladderen).⁴¹⁴ In Deut. 32:11 vinden we het verbum רָחַף (zweven).⁴¹⁵

Cramp en Simmons onderscheiden voor de orde van de *Accipitriformes* vier verschillende vluchtypen:

“(1) Gliding: forward flight, usually with slight descent, of bird holding wings extended to greater or lesser extent in fixed attitude. (2) Soaring: circling flight, usually in narrow altitudinal plane or with ascent, of bird holding wings fully extended in fixed attitude. (3) Hovering: active flight of bird facing into wind and rapidly beating wings, with tail fanned, to maintain fixed station (for hunting, etc.) in air. (4) Hanging on wind: inactive flight of bird facing into wind and frequently altering planes of body, wings and tail to retain fixed station in upcurrent.”⁴¹⁶

Mogelijk verwijzen de verschillende Hebreeuwse woorden elk naar een ander type vlucht, vergelijkbaar met de typen zoals Cramp en Simmons beschrijven. Er moet echter wel rekening mee gehouden worden dat – hoewel de Hebreeuwse woorden letterlijk vertaald overeen kunnen komen met de vluchtypen, zoals Cramp en Simmons ze beschrijven – er toch een verschil in nuance kan bestaan voor wat betreft het waargenomen schouwspel. Zo hoeft met de aanduiding ‘zweven’ in het Hebreeuws niet noodzakelijk eenzelfde manier van vliegen te worden bedoeld als met het Nederlandse – of Engelse – woord.

Het verbum עוֹף komt het meest voor in het Oude Testament en lijkt het vliegen van een vogel in het algemeen aan te duiden. Wellicht zou dit verbum in te delen zijn bij het eerste

⁴¹² Clines, 1993, S.v.: דָּאָה; Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: דָּאָה.

⁴¹³ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: עוֹף I; Clines, 1993, S.v.: עוֹף I.

⁴¹⁴ Clines, 1993, S.v.: טוֹשׁ; vgl. Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: טוֹשׁ.

⁴¹⁵ Clines, 1993, S.v.: רָחַף II Piel; vgl. . Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: רָחַף Piel.

⁴¹⁶ Cramp en Simmons, 1980, 5.

vluchttype dat Cramp en Simmons beschrijven, omdat dit type het meest algemeen van aard lijkt. Echter, het is ook zeker mogelijk dat het verbum **עוף** niet verwijst naar een specifiek vluchttype, maar naar alle verschillende vluchttypes in het algemeen. Het verbum **דאה** komt slechts vier maal voor in de Hebreeuwse Bijbel, waarvan drie maal in combinatie met de **נֶשֶׁר**.⁴¹⁷ Volgens Clines draagt dit woord naast de algemene betekenis ‘vliegen’ of ook de meer specifieke betekenis ‘zweven’ en daarnaast ook ‘azen’ of ‘prooi zoeken’.⁴¹⁸ Daarmee lijkt dit verbum aan te sluiten bij het tweede vluchttype. In paragraaf 3 is gebleken dat zowel arenden als gieren vanuit de lucht naar voedsel speuren. Daarbij maken deze vogels doorgaans gebruik van opwaartse luchtstromen die door de wind worden veroorzaakt of van thermiek, stijgende warme luchtstromen.⁴¹⁹ Del Hoyo, Elliot en Sargatal omschrijven dit als volgt:

- “They climb as high as possible, and then glide down, sometimes over a long distance, towards the next air current, where they can regain the lost height. They try, as far as possible, to avoid highly costly flapping flight and also sea crossings, as there are only weak thermals in special conditions over water. Consequently they tend to fly almost exclusively over land and in good weather conditions.”⁴²⁰
- “The flight performance of each species, along with its ability to soar with more or less help from thermal currents or wind, is controlled by its wing-loading. The heavier the species, the later it gets on the wing in the morning, the earlier it stops flying in the afternoon, and the shorter the distance over which it can sustain flapping flight.”⁴²¹

Het gebruik van juist het verbum **דאה** in combinatie met de **נֶשֶׁר** in plaats van het algemene **עוף**, lijkt erop te duiden dat de **נֶשֶׁר** een grote zware vogel is, die bij het vliegen niet vaak met zijn vleugels slaat, maar gebruik maakt van luchtstromen en zo lijkt te zweven.

Het verbum **טוש** komt enkel in Job 9:26 voor en verwijst naar het neerduiken van een roofvogel op zijn prooi:⁴²²

⁴¹⁷ In Ps. 18:11 is God het subject bij dit verbum.

⁴¹⁸ Clines, 1993, S.v.: **דאה**.

⁴¹⁹ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 87. Op een zelfde manier vliegen deze vogels ook tijdens hun zomer- of wintertrek.

⁴²⁰ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 87.

⁴²¹ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 60.

⁴²² Clines, 1993, S.v.: **טוש**.

“Zij zijn voorbijgegaan als schepen van riet, zoals een *nesher* neerduikt op voedsel.”

(Job 9:26)

In zekere zin volgt het verbum טוש op het hiervoor besproken דאה. Hab. 1:8 ([...] zij zullen vliegen als een *nesher* die zich haast om te eten) is vergelijkbaar met Job 9:26. Echter, in dit vers wordt niet een vorm van het verbum טוש gebruikt, maar een vorm van het verbum חוש, dat ‘haasten’⁴²³ betekent. Het verbum רחף in Deut. 32:11 wordt gebruikt, zal elders in dit onderzoek worden besproken (zie: §6.1).

De zinsnede ‘zoals een *nesher* naar de hemel vliegt’ in Spr. 23:5, zou een indicatie kunnen zijn dat de נִשָּׁר hoog vliegt of in staat is om hoog te vliegen (vgl. Job 39:27; Ob. 4; zie §4.2.2).

Echter, binnen de context van het vers lijkt het eerder een uitdrukking die de plaats inneemt van een werkwoord als ‘wegvliegen’, ‘omhoog vliegen’ of ‘opstijgen’. Duidelijk wordt in Spr. 30:18-19 wel dat de mens zich verwondert over de vlucht van een נִשָּׁר. In paragraaf 3 is gebleken dat verschillende soorten arenden en gieren op grote hoogte kunnen leven. Zo kan de Verreaux’ Arend voorkomen tot een hoogte van 5.000 meter, de Baardgier en de Egyptische Gier tot 4.500 meter, de Steenarend tot 4.000 meter en de Monniksgier tot 3.800 meter. Op zoek naar voedsel vliegen arenden en gieren meestal vrij laag boven de grond, maar zij kunnen ook op grotere hoogte vliegen.

Tot slot zijn er nog drie teksten die een indicatie geven van de snelheid waarmee een נִשָּׁר vliegt. In 2 Sam. 1:23, Jer. 4:13 en Klaag. 4:19 wordt deze snelheid gebruikt als vergelijkingsmateriaal, door te stellen dat iets of iemand sneller is dan נִשָּׁר.⁴²⁴ Door deze passages kan enkel worden aangenomen dat een נִשָּׁר snel kan vliegen, maar er wordt niet duidelijk hoe snel precies. Volgens Del Hoyo, Elliot en Sargatal kunnen arenden en gieren een snelheid halen van 90 km/u of zelfs meer.⁴²⁵

⁴²³ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: חוש I.

⁴²⁴ In 2 Sam. 1:23 en Jer. 4:13 wordt hiervoor het verbum קלל (snel zijn) gebruikt dat in combinatie met de prepositie מן duidt op een comparatief: sneller dan (Koehler en Baumgartner nazoeken, evt. Clines, 1993, S.v.: קלל II). Op een zelfde wijze wordt hiervoor in Klaagl. 4:19 het adjectief קל (snel, Clines, 1993, S.v.: קל I 1c) gebruikt in combinatie met het verbum היה.

⁴²⁵ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 71.

4.2.2. Nest

In drie teksten in het Oude Testament wordt melding gemaakt van het nest van de נִשָּׁר:

- “Is het op uw bevel dat de *neshar* hoog vliegt, en dat hij zijn nest in de hoogte maakt?” (Job 39:27)
- “Al maakte u uw nest zo hoog als de *neshar*, van daar zou ik u neerhalen, spreekt de HEER.” (Jer. 49:16b)
- “Al vloog u zo hoog als de *neshar* en al plaatste u uw nest tussen de sterren, van daar zou ik u neerhalen, spreekt de HEER.” (Ob. 4)

De drie teksten vermelden elk hetzelfde gegeven, namelijk dat een נִשָּׁר zijn nest (קֶן) op een hoge plaats bouwt. In elk van de drie verzen wordt een hifil-vorm van het verbum גָּבַהּ gebruikt. Volgens Koehler en Baumgartner betekent dit verbum als hifil ‘make [something, red.] high’ en stellen zij zowel voor Jer. 49:16b als Ob. 4 voor te vertalen met ‘to make homes in the heights’.⁴²⁶ Echter, enkel in Jer. 49:16b heeft het verbum het object קֶנֶךָ (uw nest). In Ob. 4 wordt dit object pas genoemd in het tweede deel van het vers, waar het hoort bij een ander verbum. Hetzelfde geldt voor Job 39:27, maar in dit vers wordt het object – קֶנּוֹ (zijn nest) – door Koehler en Baumgartner niet naar voren gehaald, zoals in Ob. 4, zodat het functioneert bij zowel het verbum in het eerste deel van het vers, als bij het verbum in het tweede deel. Koehler en Baumgartner stellen voor het verbum גָּבַהּ in Job 39:27 te vertalen met ‘to fly high’.⁴²⁷ Clines daarentegen stelt twee mogelijke vertalingen voor voor het verbum גָּבַהּ: (1) ‘make [something, red.] high’ of ‘raise’ en (2) ‘arise’ of ‘raise oneself’.⁴²⁸ Clines volgt de Hebreeuwse tekst letterlijker dan Koehler en Baumgartner door niet alleen in Job 39:27 te vertalen met ‘hoog vliegen’, maar ook in Ob. 4.⁴²⁹ Over de vertaling van Jer. 49:16b bestaat geen discussie, omdat in het vers geen ander verbum wordt gebruikt waar het object קֶנֶךָ bij zou kunnen horen.

⁴²⁶ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: גָּבַהּ hifil.

⁴²⁷ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: גָּבַהּ hifil.

⁴²⁸ Clines, 1993, S.v.: גָּבַהּ hifil.

⁴²⁹ Clines, 1993, S.v.: גָּבַהּ hifil.

In Job 39:27 wordt in het tweede deel van het vers een vorm van het verbum רום gebruikt, dat als hifil ‘hoog opheffen’⁴³⁰ betekent. Letterlijk vertaald staat er in dit vers dat de נִשֵּׁר zijn nest hoog opheft. In Ob. 4 wordt in het tweede deel van het vers een metaforische omschrijving gebruikt om aan te geven dat een נִשֵּׁר zijn nest hoog maakt, namelijk tussen de sterren.

Hoewel de drie teksten geen duidelijke indicatie geven van de exacte hoogte van het nest, duidt de manier waarop het gegeven – met name in Jer. 49:16b en Ob. 4 – in een vergelijking wordt gebruikt, op een hoge en onbereikbare plaats. Immers, anders zou het niet bijzonder zijn dat God bij machte is hen van die plaats neer te halen. Het gaat in deze verzen zeker niet over nesten die op de grond, in laag struikgewas of in lage bomen worden gemaakt. Ook hoge bomen lijken naar mijn mening af te vallen. Hoe hoog een boom ook is, door hem om te houwen is een nest dat erin gebouwd is eenvoudig neer te halen. Daarmee lijkt het in deze verzen te gaan over nesten die gemaakt worden in rotskloven, op kliffen en uitstekende rotsen, in onherbergzaam en ontoegankelijk rots- en berggebied. Dit lijkt bevestigd te worden door Job 39:28:

“... dat hij woont en overnacht op een rots, op een steile rots en een bergvesting.”
(Job 39:28)

De Steenarend, de Verreaux' Arend, de Havikarend, de Baardgier, de Egyptische Gier en de Vale Gier maken hun nest op een dergelijke onbereikbare plaats op kliffen, uitstekende rotsen, of in rotskloven. De Keizerarend en de Monniksgier maken hun nest doorgaans in een boom, maar wijken bij het ontbreken daarvan ook uit naar kliffen. Van de Slangenarend, de Bastaardarend en de Oorgier is enkel bekend dat zij hun nest maken in op de grond, in laag struikgewas of in bomen. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat het niet noodzakelijk is dat alle vogels die met het woord נִשֵּׁר worden aangeduid hun nest maken op een hoge en onbereikbare plaats.

4.2.3. Voedingsgewoonten

Er zijn slechts enkele teksten in de Hebreeuwse Bijbel waarin iets wordt vermeld over de voedingsgewoonten van de נִשֵּׁר. In Job 9:26 lezen we dat een נִשֵּׁר neerduikt op voedsel.

⁴³⁰ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: עוץ hifil 2.

Welk voedsel dit precies is blijft onduidelijk, omdat in het Hebreeuws het geheel algemene אָבֵל (voedsel) wordt gebruikt (vgl. Hab. 1:8, waar het verwante algemene verbum אָבֵל wordt gebruikt). In deze passage nadert de נֶשֶׁר het voedsel vanuit de lucht. Ditzelfde אָבֵל wordt ook in Job 39:29 gebruikt. Echter, in het vervolg op dit vers zijn meer details te vinden over de aard van dit voedsel:

“Van daar [namelijk: vanaf een hoge plaats] speurt hij naar voedsel, van verre turen zijn ogen, zijn jongen drinken bloed, en waar lijken zijn, daar is hij.” (Job 39:29-30)

Het woord הִלְלִים (lijken) in vers 30 duidt er duidelijk op dat hier met voedsel aas wordt bedoeld. Om die reden vertalen veel moderne vertalingen op deze plaats met ‘gier’. Ook in de vertaling van de Septuaginta, die in paragraaf 2 al is besproken, wordt deze passage geïnterpreteerd als horend bij een gier. Dit is niet vreemd, omdat een gier in de eerste plaats een aaseter is. Echter, hoewel de arend in eerste instantie een roofvogel is, eten de meeste van de arenden die besproken zijn in paragraaf 3.1 af en toe of zelfs regelmatig ook aas. Omgekeerd geldt dit voor gieren: de meeste soorten vangen ook wel eens een levende prooi (zie: §3.2). In Spr. 30:17 vinden we een specifieke invulling van de voedingsgewoonten van een נֶשֶׁר:

“Een oog dat vader bespot en gehoorzaamheid aan moeder minacht, raven zullen het uitpikken en jongen van een *neshar* zullen het opeten.” (Spr. 30:17)

Hoewel we er vanuit mogen gaan, dat deze passage niet letterlijk geïnterpreteerd moet worden, duidt deze spreuk er wel op dat de נֶשֶׁר beschouwd werd als een aaseter, of in elk geval als een carnivoor.

In §4.2.1 is opgemerkt dat arenden en gieren vanuit de lucht naar voedsel speuren. Dat is echter niet de enige manier. Het woord מִשָּׁם (van daar) in Job 39:29 verwijst terug naar de woorden סֵלַע (rots), שֵׁן-סֵלַע (steile rots) en מְצוּדָה (bergvesting) in het vers daarvoor. Ook vanaf deze vaste hoge plaatsen kan een נֶשֶׁר naar voedsel speuren. In paragraaf 3 is van verschillende soorten arenden en gieren duidelijk geworden dat zij vanaf dergelijk plaatsen, of vanuit een hoge boom, uitkijken naar voedsel.

Nog een derde gegeven wordt vermeld in Job 39, namelijk het goede gezichtsvermogen van een נֶשֶׁר. In §3 is deze eigenschap niet voor elke soort afzonderlijk besproken, maar in algemeenheid is op te merken dat het gezichtsvermogen van een roofvogel zeer goed is,

mogelijk zelfs 4 tot 8 maal beter dan dat van de mens, wellicht zelfs nog beter.⁴³¹ Zo is de Egyptische Gier in staat om op een hoogte van 1.000 meter objecten met een doorsnede van 4 – 8 cm waar te nemen (zie: §3.2.2).

4.3. Overige kenmerken

Naast de uiterlijke kenmerken en de gedragskenmerken zijn er nog een aantal gegevens te vinden over de נֶשֶׁר in het Oude Testament, die nog vermeld moeten worden.

Ten eerste wordt de נֶשֶׁר aangeduid als een onreine vogel en is dus voor Israëlieten verboden om te eten (zie: Lev. 11:13, Deut. 14:12). Dit is een logisch gevolg op de voedingsgewoonten van de vogel (zie: §4.2.3). Roofdieren en aas etende dieren zijn per definitie onrein. Zowel de arend als de gier behoren tot beide categorieën. Om die reden horen beide soorten thuis in de lijst van onreine vogels en wordt hieruit niet duidelijk naar welke soort het woord נֶשֶׁר verwijst.

Daarnaast wordt de נֶשֶׁר regelmatig gebruikt als metafoor van of vergelijking met naderend onheil (zie: Deut. 28:49; Jer. 48:40-42; 49:22; Ez. 1:10; 10:14; 17:3-10; Hos. 8:1). Opvallend is dat juist in deze passages het woord נֶשֶׁר in de moderne Nederlandse vertalingen regelmatig vertaald wordt met gier (zie bv.: NBV en NBG51). Blijkbaar wordt een gier in de moderne tijd gemakkelijker in verband gebracht met het negatieve dan een arend. De vraag is echter of dat eeuwen geleden ook al zo was. Naast een aanduiding van een vogel is het Latijnse *aquila* (arend of adelaar) ook een veldteken: de legioensadelaar.⁴³² Ook het Griekse ἀετός (arend) verwijst naar een veldteken: Liddell en Scott vermelden naast het veldteken van de Romeinen ook het veldteken van de Perzen.⁴³³ Zo wordt de vaandeldrager van een legioen *aquilifer* genoemd.⁴³⁴ Daarbij komt dat een arend in zekere zin een gevaarlijker en levensbedreigender dier is dan een gier. Immers, een arend is een roofdier dat zelf zijn prooien vangt en doodt. Hoewel sommige giersoorten zelf ook prooien vangen, is een gier in de eerste plaats toch een aaseter, die in de meeste gevallen zal afwachten tot een ander een prooi heeft gedood. Door deze passages wordt duidelijk dat de נֶשֶׁר beschouwd werd als een

⁴³¹ Del Hoyo, Elliot en Sargatal, 1994, 61.

⁴³² Pinkster, 2003, S.v.: aquila; Lewis en Short, 1975, S.v.: aquila; Glare, 1982, S.v.: aquila 2.

⁴³³ Liddell en Scott, 1968, S.v.: ἀετός 2.

⁴³⁴ Pinkster, 2003, S.v.: aquilifer.

grote en sterke vogel. Immers, een kleinere vogel brengt geen grote dreiging en zou niet als vergelijking worden gebruikt.

Een van de meest raadselachtige passages omtrent de נֶשֶׁר is Ps. 103:5b, waar gesproken wordt over het ‘vernieuwen van de jeugd’ zoals een נֶשֶׁר. Voor dit onderzoek voert het te ver deze tekst uitgebreid te bespreken. Brinkman geeft een korte opsomming van verschillende posities:

“Uitleggers verschillen van inzicht over de achtergrond van de beeldspraak die de dichter in deze laatste regel [vers 5b, red.] gebruikt. Sommigen denken dat hij doelt op de oude mythische vogel, de feniks, die verjongd uit zijn as verrijst. Anderen achten het onmogelijk dat de psalmdichter deze mythe gekend of gebruikt zou hebben en denken dat hij verwijst naar de jaarlijkse vernieuwing van het verenkleed na de rui, waarbij juist de machtige en ‘hoge’ vlucht van de arend een grote indruk gemaakt kan hebben op de dichter. Ook in Jesaja 40:31 vormt de arend een voorbeeld van kracht [...].”⁴³⁵

Er zijn in de Hebreeuwse Bijbel drie passages waarin een נֶשֶׁר iets ‘draagt’: Ex. 19:4, Deut. 32:11 en Ez. 17:3b-4. De eerste twee passages hebben veel overeenkomsten en zullen in het vervolg van dit onderzoek worden besproken. In deze beide teksten lijkt het erop dat een נֶשֶׁר zijn jongen op zijn vleugels draagt. In deze paragraaf zal enkel Ez. 17:3b-4 worden besproken:

“Een zekere grote *nesher* [...] nam⁴³⁶ de top⁴³⁷ van een ceder. Hij brak⁴³⁸ de bovenste van zijn jonge loten⁴³⁹ af en hij bracht deze naar een land van handelslieden⁴⁴⁰, zette hem in een stad van kooplieden.” (Ez. 17:3-4)

Duidelijk is dat de נֶשֶׁר in deze passage iets afbreekt en het ergens anders naartoe brengt. Hoe dit precies door de vogel gedragen wordt, staat niet in de tekst, maar we mogen ervan

⁴³⁵ Brinkman, 2000, 155-156.

⁴³⁶ Het algemene verbum לָקַח wordt nader uitgewerkt door het verbum קָטַף (afbreken, plukken) in vers 4.

⁴³⁷ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: צִמְרָת.

⁴³⁸ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: קָטַף qal.

⁴³⁹ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: יָנִיקָה; Clines, 1993, S.v.: יָנִיקָה. Het suffix verwijst terug naar הָאֲרָז (ceder) in vers 3.

⁴⁴⁰ אֶל-אֲרָץ כְּנַעַן (naar een land van handelslieden); Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: כְּנַעַן 4. Ook mogelijk is om te vertalen met ‘naar het land Kanaän’. Hier is echter gekozen voor een vertaling die parallel loopt met בְּעִיר רְכָלִים (in een stad van kooplieden).

uitgaan dat het met zijn poten of met zijn snavel is. Het is echter niet zo dat het hier gaat om een aanzienlijk gewicht dat de vogel met zich meedraagt, zoals ‘de top van een ceder’ wellicht doet vermoeden. Vers 4 legt deze uitdrukking nader uit. Het woord **יְנִיקוֹתָיו** (zijn jonge loten), dat enkel op deze plaats in de Hebreeuwse Bijbel voorkomt, verwijst naar de “fresh growth of the evergreen, which is still tender and easily plucked off by a bird.”⁴⁴¹ Volgens Brownlee ligt aan deze beschrijving afkomstig de gewoonte van arenden om hun nest te bekleden met groene bladeren en takjes ten grondslag:

“The removal of the crown of the cedar is a description adapted to the action of birds of prey, especially that of the eagle, which loves to decorate (or disguise?) its nest with sprays of greenery [...]. I have not noted this trait in connection with the vulture, but that makes little difference, since in any case we are concerned with the **נֶשֶׁר**, some examples of which had this practice. The plucking of green twigs by the **נֶשֶׁר** is something Ezekiel had himself often witnessed.”⁴⁴²

Alle arenden die in paragraaf 3.1 zijn besproken bekleden hun nest met groen, zoals Brownlee beschrijft. Gieren gebruiken hiervoor doorgaans andere materialen, zoals uitwerpselen, huiden, haren, wol en zelfs afval (zie: §3.2). Enkel de Vale Gier bekleed zijn nest ook met vers groen.

4.4. Conclusie

In deze paragraaf is geprobeerd om aan de hand van de eigenschappen die in de Hebreeuwse Bijbel van de **נֶשֶׁר** worden genoemd, meer duidelijkheid te krijgen over de vraag naar welke vogelsoort – of vogelsoorten – het woord verwijst. De gegevens die met betrekking tot de **נֶשֶׁר** worden verstrekt, worden door de auteurs van de verschillende teksten niet genoemd met het doel deze specifieke vogel te identificeren. Zij worden echter genoemd omdat zij een functie hebben binnen de context van de boodschap die de auteur op het oog heeft. Daarom moet ervan uit worden gegaan dat de gegevens geen volledige beschrijving vormen. Echter, de verschillende teksten geven kenmerken prijs die een aanwijzing kunnen zijn bij de identificatie van de **נֶשֶׁר**.

⁴⁴¹ Block, 1997, 527. Koehler en Baumgartner vermelden dat dit woord in het Joods-Aramees ‘jeugd’ of ‘kind’ als betekenis draagt, zodat het in deze context naar een nieuwe, jonge scheut moet verwijzen (Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: **יְנִיקָה**).

⁴⁴² Brownlee, 1986, 263.

De uiterlijke kenmerken in Ez. 17:3 en 7a wijzen op een zeer grote vogel met lange vleugels en een vol en bontgekleurd verenkleed. De soorten arenden en gieren die voor deze passage in aanmerking lijken te komen zijn de Steenarend, de Baardgier en wellicht ook de Verreaux' Arend. Het afplukken van een jonge loot in vers 4 lijkt er echter op te wijzen dat de soort waar het woord נִשָּׁר naar verwijst zijn nest bekleed met vers groen, zoals alle in paragraaf 3.1 besproken arenden dat doen. Omdat de Baardgier zijn nest bekleed met wol, mest, gedroogde huiden en soms zelfs afval, en niet met bladeren of ander groen, lijkt deze vogel af te vallen. Met het woord נִשָּׁר in Ez. 17 kan worden verwezen naar een Steenarend, of wellicht een Verreaux' Arend. Echter, de Baardgier en mogelijk ook andere soorten zoals de Keizerarend kunnen niet met zekerheid worden uitgesloten.

De kaalheid van de נִשָּׁר die genoemd wordt in Mi. 1:16 staat het toe een stelligere identificatie te geven van de vogel die in deze passage als vergelijking wordt gebruikt. Arenden hebben geen kale kop en hals. Drie gieren kunnen in deze passage bedoeld zijn. De Vale Gier en de Monniksgier lijken een kale kop en hals te hebben, doordat deze slechts bedekt zijn met een laagje donsveren. De Oorgier is de enige in dit onderzoek besproken gier die helemaal geen veren heeft op zijn kop en in zijn hals.

Het verbum דָּאָה (zweven, zie: Deut. 28:49, Jer. 48:40 en 49:20) wordt in het Oude Testament voor geen enkele andere vogel dan de נִשָּׁר gebruikt. Omdat juist grote, zware vogels om zich in de lucht voort te bewegen zo min mogelijk met hun vleugels slaan – dit kost teveel energie – maar al 'zwevend' gebruik maken van luchtstromen die door wind of thermiek ontstaan, ondersteunt dit verbum de identificatie van de נִשָּׁר met een grote vogel of zelfs een zeer grote vogel.

Wanneer in de Hebreeuwse Bijbel het nest van de נִשָּׁר wordt genoemd, gaat dit altijd gepaard met de vermelding van de grote hoogte waarop dit nest gemaakt wordt (zie: Job 39:27, Jer. 49:16b en Ob. 4). In de twee laatstgenoemde verzen gaat het zelfs over een onbereikbare plaats en worden niet alleen nesten op de grond, in laag struikgewas of in lage bomen uitgesloten, maar ook nesten in hogere bomen. Deze teksten wijzen op een nest dat gemaakt wordt op kliffen, uitstekende rotsen of in rotskloven. Dat betekent dat de נִשָּׁר in deze passages geïdentificeerd kan worden als een Steenarend, een Verreaux' Arend, een

Havikarend, een Baardgier, een Vale Gier, en mogelijk ook als een Keizerarend of een Monniksgier.

In het Oude Testament is weinig informatie te vinden over het voedingspatroon van de נֶשֶׁר. Slechts één tekst wijst duidelijk op het eten van aas (zie: Job 39:29-30); in andere passages (zie: Job 9:26; Hab. 1:8; vgl. Spr. 30:17) kan zowel aas of levende prooi zijn bedoeld. Bij het eten van aas wordt in de eerste plaats gedacht aan gieren, maar ook verschillende soorten arenden (Bastaardarend, Steppearend, Keizerarend, Steenarend, Verreaux' Arend en Havikarend) eten – hoewel in mindere mate – aas.

Hoewel in geen enkele tekst de נֶשֶׁר geïdentificeerd kan worden met één soort arend of gier, is er ook niet één soort die in alle teksten als mogelijkheid genoemd kan worden. Dit zou wel mogelijk zijn zonder Mi. 1:16. Wanneer dit ene vers buiten beschouwing zou worden gelaten, zouden de Steenarend, de Verreaux' Arend, de Keizerarend en de Baardgier bedoeld kunnen zijn in alle passages in het Oude Testament waarin de נֶשֶׁר wordt genoemd. Echter, er is geen reden om aan te nemen dat de נֶשֶׁר in Mi. 1:16 foutief in verband wordt gebracht met de eigenschap 'kaalheid'. Het tekstkritisch apparaat bij de BHS toont geen 'verbeteringen' in andere manuscripten of oude vertalingen. Daarnaast wordt de eigenschap nergens in de Hebreeuwse Bijbel toegeschreven aan een andere vogel.

Hieruit is te concluderen dat het woord נֶשֶׁר niet naar slechts één vogelsoort verwijst, maar naar verschillende soorten. Theoretisch zou het mogelijk zijn dat het woord נֶשֶׁר enkel verwijst naar giersoorten en niet naar arenden. Dit is echter niet aannemelijk, omdat het woord volgens moderne woordenboeken in de eerste plaats 'arend' betekent en volgens de oude vertalingen op diezelfde manier is geïnterpreteerd (zie: §2). De enige tekst die expliciet naar een gier verwijst is Mi. 1:16; alle andere teksten kunnen naar zowel arenden als gieren verwijzen. Waarschijnlijk verwijst ook Job 39:29-30 naar een gier. Omdat ook arenden aas eten, is dit echter niet noodzakelijk.

Dat betekent dat de kenmerken die in de verschillende teksten zijn genoemd niet noodzakelijk hoeven te gelden voor alle soorten die met het woord נֶשֶׁר worden aangeduid. Dit is waarschijnlijk het geval met de 'kaalheid' die de נֶשֶׁר wordt toegeschreven in Mi. 1:16 en het 'volle verenkleed' in Ez. 17:3; kenmerken die lijnrecht tegenover elkaar lijken te staan.

Daarnaast hoeven de teksten die melding maken van het hoge, onbereikbare nest van een נֶשֶׁר niet noodzakelijk te betekenen dat elke נֶשֶׁר zijn nest zo hoog maakt.

Eén kenmerk kan waarschijnlijk wel als een algemeen geldend kenmerk worden aangeduid, namelijk dat de נֶשֶׁר een (zeer) grote vogel is. Dit kenmerk wordt in verschillende passages letterlijk genoemd (zie: Ez. 17:3 en 7a) of verondersteld (zie bv.: Deut. 28:49; Jer. 48:40-42; 49:22). Ook wijst het gebruik van het verbum דָּאָה (zweven) hierop. Op basis van deze observatie zou het woord נֶשֶׁר in de Hebreeuwse Bijbel kunnen verwijzen naar de volgende soorten arenden en gieren:

<i>Arenden</i>	<i>Gieren</i>
- Steenarend (<i>Aquila chrysaetos</i>)	- Baardgier (<i>Gypaetus barbatus</i>)
- Verreaux' Arend (<i>Aquila verreauxii</i>)	- Vale Gier (<i>Gyps fulvus</i>)
- Keizerarend (<i>Aquila heliaca</i>)	- Monniksgier (<i>Aegypius monachus</i>)
- Steppearend (<i>Aquila nipalensis</i>) ⁴⁴³	- Oorgier (<i>Aegypius tracheliotus</i>)

⁴⁴³ De Steppearend broedt niet in Israël en/of het Sinaï-gebied, zodat van deze vogel geen uitgebreide beschrijving is opgenomen in dit onderzoek. Op basis van zijn grootte (zie §3.1.7) wordt deze soort toch in dit rijtje genoemd. In Deut. 32:11 kan deze vogel echter niet zijn bedoeld.

5. Theorie van de Metafoor

5.1 Introductie

Het menselijk denken, spreken en schrijven is doortrokken van metaforisch taalgebruik. Korpel beschrijft in haar boek *A Rift in the Clouds* de herkomst van het de term metafoor, een woord dat al in de vijfde eeuw voor Christus werd gebruikt in de retoriek:

“The term “metaphor” derives from the Greek *μεταφορά*, composed of *μετα* “trans-” and *φέρειν* “to carry,” or transporting the meaning from one word to the other.”⁴⁴⁴

Dit onderzoek heeft niet ten doel een overzicht te geven van de discussies omtrent het begrip metafoor binnen de taalfilosofie en theologie. Hiervoor verwijs ik naar de uitgebreide overzichten die door Korpel en Basson zijn samengesteld.⁴⁴⁵ Het is echter wel van belang helder te hebben wat bedoeld wordt met het begrip metafoor en op welke manier dit ‘mechanisme’ werkt. De drie kenmerken die Korpel en De Moor noemen in hun recent uitgekomen boek *De Zwijgende God*⁴⁴⁶ vormen daarbij het uitgangspunt:

“Voor het begrijpen van beeldspraak in oude religieuze taal is een aantal kenmerken belangrijk:

1. De creatieve kracht van beeldspraak. Met behulp van metaforische, religieuze taal kan God, die nog nooit door iemand in het echt gezien is, toch bij benadering beschreven worden [...].
2. De cultuurbepaaldheid van beeldspraak. [...] Bij de uitleg van bijbelse beeldspraak voor God moet [...] altijd de culturele achtergrond betrokken worden.
3. Het bestaan van conceptuele metaforen, zogenaamde wortelmetaforen, waaruit een ‘boom’ van met elkaar samenhangende religieuze metaforen kan ontstaan – het vormt het begin van theologie.”⁴⁴⁷

De twee eerstgenoemde kenmerken behoeven in deze paragraaf geen nadere uitwerking en zullen later in dit onderzoek bij de uitleg van de metafoor van de *אֱלֹהִים* in Deut. 32

⁴⁴⁴ Korpel, 1990, 35.

⁴⁴⁵ Korpel, 1990, 4-34 en 35-54; Basson, 2006, 41-47.

⁴⁴⁶ Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van zowel de Nederlandse als de Engelse uitgave van dit werk. Indien mogelijk is geciteerd uit de Nederlandse uitgave.

⁴⁴⁷ Korpel en De Moor, 2012, 54; vgl. Korpel en De Moor, 2011, 64.

terugkeren.⁴⁴⁸ Het derde kenmerk echter, dat zich richt op de theorie van de metafoor, zal in deze paragraaf nader worden uitgewerkt.

5.2. Conceptuele en Linguïstische Metaforen

Korpel geeft de volgende definitie van het begrip metafoor:

“The metaphor is the deliberate use of a set of signs (vehicle) against the rule [...] in order to give the set of signs a new meaning by association (tenor).”⁴⁴⁹

Korpel plaatst de metafoor in de context van communicatie. Volgens Korpel maken mensen, om te communiceren gebruik van een ‘*set of signs*’, die wordt gevormd door factoren vanuit de ‘*user-context*’ en de veronderstelde ‘*receiver-context*’.⁴⁵⁰ Het begrijpen van een boodschap is afhankelijk van geldende regels en gewoonten, waardoor het communiceren van iets geheel nieuws een probleem zou zijn.⁴⁵¹ Korpel beschouwt neologismen (nieuwe woorden) en metaforen (bestaande woorden gebruikt op een andere manier dan gewoonlijk) als een mechanisme om dit probleem op te lossen.⁴⁵² De ‘*set of signs*’ waar bij metaforisch taalgebruik gebruik van wordt gemaakt, krijgt door middel van associatie een nieuwe betekenis.⁴⁵³ Deze nieuwe betekenis wordt door Korpel aangeduid met de term ‘*fuzzy set*’.⁴⁵⁴ Echter zonder context zou elke associatie mogelijk zijn; Korpel stelt daarbij:

“[...] it is possible to speak of associative fields or spheres surrounding the set like a halo. Because metaphor involves the comparison of two (or more) spheres of associations in order to identify the elements shared by the two sets, metaphor itself, in combination with its verbal cotext and situational context, acts as a rule to limit the number of admissible associations constituting the fuzzy set “tenor.””⁴⁵⁵

⁴⁴⁸ Vgl. bij het eerste kenmerk Korpel, 1990, 77: “Because of its special capacity to hint at a truth that cannot be described adequately in terms of general human experience, metaphor is the ideal vehicle to talk about God whom “no one has ever seen.”” Vgl. bij het tweede kenmerk Basson, 2006, 56: “One of the major contributions of the cognitive theory of metaphor is the realization that much of the metaphorical thinking arises from embodied experiences. [...] Given that the understanding of the conceptual system has a bodily grounding, the way people reason with those concepts and the way they communicate their knowledge are therefore tied to the nature of their bodily experience.”

⁴⁴⁹ Korpel, 1990, 69.

⁴⁵⁰ Korpel, 1990, 58-60.

⁴⁵¹ Korpel, 1990, 65-66.

⁴⁵² Korpel, 1990, 66.

⁴⁵³ Korpel, 1990, 69-70.

⁴⁵⁴ Korpel, 1990, 70.

⁴⁵⁵ Korpel, 1990, 73.

Zonder het begrip ‘conceptuele metafoor’ te gebruiken, omschrijft Korpel een structuur die vergelijkbaar is met de theorie van de conceptuele metafoor, van zowel Kövecses als Basson, die hieronder zal worden besproken:

“Just as any sign or set of signs can be part of a semantic sphere of related concepts, so metaphors can form loosely structured multidimensional sets which can be placed under the heading of one basic metaphor.”⁴⁵⁶

Kövecses definieert het begrip conceptuele metafoor als “understanding one conceptual domain in terms of another conceptual domain.”⁴⁵⁷ Vanuit de taal en terminologie van het ene, concrete conceptuele domein worden metaforische linguïstische uitdrukkingen gebruikt om een ander, meer abstract conceptueel domein uit te leggen.⁴⁵⁸ Basson stelt dat dit proces niet zo zeer gebeurt op het niveau van taal, maar juist op het niveau van het denken:

“It is to be located not in language as such, but in the way humans conceptualise one mental domain in terms of another.”⁴⁵⁹

Het concrete domein, dat als bron gebruikt wordt, wordt aangeduid met de term *source domain* en het abstracte domein, dat wordt uitgelegd in termen van het *source domain*, wordt aangeduid als *target domain*.⁴⁶⁰ De metaforische linguïstische uitdrukkingen uit het *source domain* vormen, in de woorden van Korpel en De Moor, als het ware een ‘boom’ van verschillende samenhangende metaforen.⁴⁶¹ Kövecses legt de relatie tussen deze afzonderlijke samenhangende metaforen en de conceptuele metafoor als volgt uit:

“We can state the nature of the relationship between the conceptual metaphors and the metaphorical linguistic expressions in the following way: the linguistic expressions (i.e., ways of talking) make explicit, or are manifestations of, the conceptual metaphors (i.e., ways of thinking).”⁴⁶²

⁴⁵⁶ Korpel, 1990, 74.

⁴⁵⁷ Kövecses, 2010, 4.

⁴⁵⁸ Kövecses, 2010, 4.

⁴⁵⁹ Basson, 2006, 48.

⁴⁶⁰ Kövecses, 2010, 4; vgl. hierbij de beschrijving van de cognitieve visie op de metafoor die Basson geeft: “The cognitive view on metaphor regards it as the cognitive mechanism whereby one conceptual domain (source domain) is mapped or projected onto another conceptual domain (target domain)” (Basson, 2006, 48).

⁴⁶¹ Korpel duidt dit aan als een ‘set of signs’ of ‘fuzzy set’ die geplaatst kunnen worden ‘under the heading of one basic metaphor (Korpel, 1990, 74).

⁴⁶² Kövecses, 2010, 7; vgl. hierbij Basson: “The cognitive force of metaphor plays a secondary role to the linguistic aspect of metaphor. The cognitive theory of metaphor views it (metaphor) as a matter of thought and reason and investigates the role of embodiment in the creation and interpretation of this trope” (Basson 2006, 47).

Basson schetst duidelijk het verschil tussen deze conceptuele metaforen aan de ene kant en de metaforische linguïstische uitdrukkingen of linguïstische metaforen aan de andere kant:

“An important distinction is also drawn between conceptual metaphors or metaphorical concepts on the one hand and linguistic metaphors or metaphorical expressions on the other hand. The former refers to those abstract notions such as THEORIES ARE BUILDINGS, IDEAS ARE OBJECTS and LOVE IS A JOURNEY, while the latter are words or linguistic expressions that come from the language or terminology of the more concrete conceptual domain.”⁴⁶³

Binnen een conceptuele metafoor bestaat er een set systematische overeenkomsten tussen het *source* en het *target domain*; dat wil zeggen dat bepaalde elementen van de verschillende domeinen met elkaar corresponderen.⁴⁶⁴ Deze overeenkomsten worden aangeduid met de term *mappings*.⁴⁶⁵

Deze *mappings* tussen het *source* en het *target domain* zijn slechts gedeeltelijk: niet het gehele *source domain* wordt gebruikt om een *target domain* uit te leggen en evenmin wordt met metaforische linguïstische uitdrukkingen het gehele *target domain* uitgelegd.⁴⁶⁶ Een metafoor focust doorgaans op één of meer aspecten van het *target domain* en laat andere aspecten buiten beschouwing.⁴⁶⁷ Op eenzelfde manier worden ook slechts bepaalde aspecten van het *source domain* gebruikt.⁴⁶⁸

Afgezien van de gebruikte terminologie lijkt er geen groot verschil te zijn tussen de theorieën van Kövecses en Basson aan de ene kant en Korpel aan de andere kant. Dit wordt bevestigd door Korpel en De Moor in *The Silent God*, waar zij de verschillende terminologieën met elkaar in verband brengen:

“Conceptual metaphors create a fuzzy set of associations between related images and targeted meanings, resulting in overviews of conceptual correspondences, nowadays referred to as *mappings*.”⁴⁶⁹

⁴⁶³ Basson, 2006, 48-49.

⁴⁶⁴ Kövecses, 2010, 7.

⁴⁶⁵ Kövecses, 2010, 7; Basson, 2006, 50; vgl. Korpel en De Moor, 2011, 64.

⁴⁶⁶ Kövecses, 2010, 91.

⁴⁶⁷ Kövecses, 2010, 93.

⁴⁶⁸ Kövecses, 2010, 93.

⁴⁶⁹ Korpel en De Moor, 2011, 64.

De theorie die hierboven is uitgewerkt geldt niet enkel voor Bijbelse metaforen, maar voor metaforen in het algemeen. Belangrijk is om daarbij op te merken dat “there is no basic difference between religious and other metaphors.”⁴⁷⁰

Voor dit onderzoek is het van belang met betrekking tot de metafoor van de **נִשְׁרָף** in Deut. 32:11 te bepalen van welke conceptuele metafoor gebruik is gemaakt, de *source* en *target domains* en de *mappings* te bepalen en de vraag te stellen die ook Kövecses stelt:

“We need to ask which part(s) of the source are mapped onto which part(s) of the target.”⁴⁷¹

5.3. Vergelijkingen

Korpel merkt op dat het voor haar onderzoek naar Ugaritische en Hebreeuwse beschrijvingen van het goddelijke van belang is “whether or not a basic distinction between metaphor and simile should be assumed.”⁴⁷² Hetzelfde geldt voor dit onderzoek.

Aristoteles stelde als eerste dat een metafoor een ingekorte vergelijking is en een vergelijking een uitgebreide metafoor.⁴⁷³ Dat wil zeggen dat hij een vergelijking beschouwde als een soort metafoor.⁴⁷⁴ Omdat het gebruik van een metafoor betekent dat er vergelijkingen worden getrokken tussen verschillende associatieve velden⁴⁷⁵, stelt Korpel dat er – op cognitief niveau – geen fundamenteel verschil bestaat tussen een vergelijking en een metafoor:

- “Although in a formal sense simile and metaphor are by no means congruent, both involve the same kind of comparison and therefore the concepts are identical in a cognitive sense.”⁴⁷⁶
- “The principle of comparison implies that no basic distinction should be made between a formal simile (“like, as”) and a metaphor.”⁴⁷⁷

Dit standpunt zal in dit onderzoek als uitgangspunt worden genomen.

⁴⁷⁰ Korpel en De Moor, 2011, 64-65.

⁴⁷¹ Kövecses, 2010, 91.

⁴⁷² Korpel, 1990, 54.

⁴⁷³ Korpel, 1990, 54.

⁴⁷⁴ Korpel, 1990, 38.

⁴⁷⁵ “Associative fields or spheres,” zie: Korpel, 1990, 55 en 73.

⁴⁷⁶ Korpel, 1990, 55.

⁴⁷⁷ Korpel, 1990, 74.

5.4. Prototypisch Scenario

Van Wolde beschrijft in haar boek *Reframing Biblical Studies* een concept dat ook voor dit onderzoek zeer bruikbaar is:

“The concept prototypical scenario is defined as the (narrative) pattern or chain of events that constitutes an action, idea, or sentiment. [...] a prototypical scenario stands for the most representative series of actions, events, or behaviors in a culture that constitutes the content of an idea.”⁴⁷⁸

Volgens Van Wolde is het belangrijk aandacht te besteden aan “the context of events in which words function.”⁴⁷⁹

Toegepast op Deut. 32:11 betekent dit dat om de metafoor te begrijpen, het van belang is na te gaan in welke context het beeld is ingebed. Met andere woorden, door middel van welke gebeurtenissen wordt een beeld geschetst?

⁴⁷⁸ Van Wolde, 2009, 59.

⁴⁷⁹ Van Wolde, 2009, 59.

6. Deuteronomium 32:10-12: Exegese en Metafooranalyse

6.1. Exegese

In paragraaf 1⁴⁸⁰ is naar voren gekomen dat in Deut. 32:10 Gods vaderlijke zorg voor Zijn volk wordt beschreven, hoe Hij het omringde, verzorgde en behoedde als Zijn oogappel.⁴⁸¹ Het elfde vers verschaft hierbij een illustrerend beeld. De klassieke uitleg van dit vers wordt door Peels als volgt onder woorden gebracht:

“The eagle stirs up (*yā’îr*) the nest, i. e. throws the young (*qēn*: nest > young) out of the nest, and in this way forces them to fly independently. But meanwhile the eagle watches over them to rush to them in case of impending weariness, to carry them on its wings and bring them safely back to the nest. [...] In short, we should see here God’s pedagogy in the picture of a well-planned flying-instruction.”⁴⁸²

Het probleem dat Peels schetst met betrekking tot deze tekstuitleg bestaat hierin dat “no ornithologist had ever been able to verify the above mentioned behaviour of the eagle or the vulture.”⁴⁸³ Labuschagne noemt hetzelfde probleem:

“Op basis van deze visie op de tekst is bovendien een ornithologisch probleem ontstaan, want geen bioloog heeft bij arenden of gieren ooit de hier veronderstelde gedragingen waargenomen: een vogel die zijn jongen uit het nest werkt om ze tot vliegen te brengen en hen dan eventueel opvangt en ze op de rug draagt.”⁴⁸⁴

⁴⁸⁰ In deze paragraaf is in de aantekeningen bij de vertaling van de verzen 10 en 12 al ingegaan op de voor dit onderzoek belangrijke exegetische vragen, zodat in deze paragraaf de focus ligt op vers 11.

⁴⁸¹ Vgl. Labuschagne, 1997, 234.

⁴⁸² Peels, 1994, 300. Voorbeelden van exegeten die deze klassieke uitleg voorstaan zijn:

- Driver: “The figure of Ex. 19⁴ [...] is here developed, so as to illustrate Jehovah’s paternal affection shown in *training Israel to independence*: as the bird stirs up its nest, with the object of encouraging its young ones to flight, but at the same time hovers over them so as to be at hand to support them on its wings, in case their strength fails and they are in danger of falling, so Jehovah (the figure of the bird being still retained) spread out His wings, and bare Israel upon them, until its powers were matured, and the nation was able to support itself alone [...]” (Driver, 1902, 357-358)
- Craigie: “Apparently the eagle taught its young to fly by throwing one out of the nest, and then swooping down and allowing the young bird to alight on its mother’s wings. The poetry illustrates vividly God’s dealings with his people, casting them from security to the fierce wilderness, but remaining beneath them to give them strength for the fearful experience, and gradually teaching them to “fly” on their own. It is implied that Israel is still in its youth, brought out of Egypt as a child and still learning to stand and walk during the years in the wilderness.” (Craigie, 1976, 381)
- Christensen: “The imagery of “an eagle” (עֵשׂוּף) teaching its young to fly, catching them on its wings when they tire [...]” (Christensen, 2002, 797)

⁴⁸³ Peels, 1994, 300; vgl. Becking, 1999, 271.

⁴⁸⁴ Labuschagne, 1997, 236.

De ornithologische vraag die door deze exegeten wordt aangesneden, is eerder in dit onderzoek behandeld (zie: §3) en daar is gebleken dat Peels en Labuschagne correct zijn. Er bestaan weliswaar soorten arenden en gieren die in staat zijn een gewicht te dragen dat vergelijkbaar is met hun eigen lichaamsgewicht en daarmee ook met het gewicht van een jong dat het nest verlaat – dit betreft in elk geval de Steenarend, de Verreaux' Arend en de Baardgier, mogelijk ook de Keizerarend – maar het gaat hierbij om het gewicht van de prooien die deze vogels dragen in hun poten en niet op hun vleugels. Hoewel Palmer met betrekking tot de Steenarend verschillende verslagen van ooggetuigen vermeld, die wel een dergelijke 'vlieginstructie' hebben waargenomen, moet hij erkennen dat de vogel hier fysiek niet toe in staat is.⁴⁸⁵ Echter, hij acht het niet onmogelijk dat een Steenarend zijn jong tijdens het vliegen van anderen een aanmoedigend zetje geeft.⁴⁸⁶ Nergens echter wordt een waarneming vermeld dat de jongen op een zeker moment uit het nest geduwd worden. De vraag rijst welk beeld er in Deut. 32:11 nu precies wordt beschreven. Om een antwoord te vinden op die vraag is het noodzakelijk terug te keren naar de Hebreeuwse tekst van de passage. Het gesignaleerde probleem valt uiteen in twee delen, die achtereenvolgens besproken zullen worden. Ten eerste, het probleem dat nooit is waargenomen dat een arend of een gier zijn jong uit het nest duwt om het tot vliegen te bewegen. En ten tweede, het probleem dat geen soort fysiek in staat is zijn jong op zijn vleugels te dragen.

Het eerste probleem heeft van doen met de interpretatie van de vorm יַעִיר in vers 11a. Afgezien van het ornithologische bezwaar, merkt Wijngaards op dat de klassieke uitleg van vers 11 niet past binnen de context van de passage.⁴⁸⁷ Het ruwe⁴⁸⁸ "stirs up the nest" als vertaling van יַעִיר loopt uit de pas bij de vermelding dat God Zijn volk behoedt als Zijn oogappel. De vertaling met σκεπάσαι (beschermen) van de Septuaginta past veel beter binnen deze context, maar doet volgens Wijngaards geen recht aan het Hebreeuws.⁴⁸⁹ Wijngaards is daarin correct wanneer de vorm יַעִיר gedetermineerd wordt als een imperfectum van de *hifil*-stam van het verbum עור (opwekken, in beweging brengen, in

⁴⁸⁵ Palmer, 1988, 209.

⁴⁸⁶ Palmer, 1988, 209.

⁴⁸⁷ Wijngaards, 1971, 339.

⁴⁸⁸ Peels noemt de 'vlieginstructie' in de klassieke uitleg zelfs een "murderous pedagogy" (Peels, 1994, 302).

⁴⁸⁹ Wijngaards, 1971, 339.

beroering brengen).⁴⁹⁰ Echter, Peels wijst er terecht op dat het ook mogelijk is de vorm af te leiden van het verbum עִיר (bewaken, beschermen).⁴⁹¹ Het bestaan van dit verbum is volgens Peels aan te tonen aan de hand van Ugaritische, Arabische en Safaitische parallellen.⁴⁹² Daarnaast is er ook binnen het Oude Testament een zeer verwante vorm te vinden: in Dan. 4:10, 14 en 20 wordt het Aramese nomen עִיר (wachter, engel)⁴⁹³ gebruikt.⁴⁹⁴ Met name deze laatste parallel duidt erop dat het bestaan van een Hebreeuws verbum עִיר dat ‘bewaken’ of ‘beschermen’ betekent waarschijnlijk is. Om die reden is het nog maar zeer de vraag of de bewering van Wijngaards dat de vertaling met ‘beschermen’ van de Septuaginta geen recht doet aan het Hebreeuws, wel klopt. Het is goed mogelijk dat juist de vertaling van de Septuaginta de correcte is en dat de vorm יְעִיר al eeuwenlang door velen foutief is geïnterpreteerd. Wanneer een vertaling met ‘beschermen’ niet op de Hebreeuwse tekst zou zijn terug te leiden, zou een vertaling met ‘opwekken’ als *lectio difficilior* de voorkeur hebben genoten. Echter, omdat dit niet het geval is en er aan de Hebreeuwse vorm zelf niets veranderd hoeft te worden om met ‘beschermen’ te vertalen, is de lezing van de Septuaginta een extra ondersteuning voor deze vertaling.⁴⁹⁵ Daarnaast vormt een vertaling met ‘beschermen’ een parallellisme met עַל־גּוֹזְלָיו יְרַחֵף (boven zijn jongen zweeft) in het tweede deel van deze versheft.⁴⁹⁶ We kunnen daarom concluderen dat het beeld dat in vers 11a wordt geschetst aansluit bij de bescherming en verzorging die in vers 10b wordt toegeschreven aan God,⁴⁹⁷ zodat de vertaling als volgt luidt:

“Zoals een *neshar* zijn nest bewaakt, boven zijn jongen zweeft [...]” (Deut. 32:11a)⁴⁹⁸

Vleugels zijn met name in de Psalmen een geliefd beeld om bescherming uit te drukken:

“Bewaar mij als de appel van het oog, verberg mij in de schaduw van uw vleugels.”
(Ps. 17:8; zie ook: Ps. 36:8; 57:2; 61:5 en 91:4; vgl. hierbij Ruth 2:12).

⁴⁹⁰ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: עִיר hifil 1d.

⁴⁹¹ Peels, 1994, 301; vgl. Labuschagne, 1997, 236; Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: עִיר; Becking, 1999, 271.

⁴⁹² Peels, 1994, 301.

⁴⁹³ Koehler en Baumgartner, 2001, S.v.: עִיר (Aramaic lexicon).

⁴⁹⁴ Vgl. Peels, 1994, 301; Labuschagne, 1997, 236.

⁴⁹⁵ Vgl. Peels, 1994, 302.

⁴⁹⁶ Vgl. Nelson, 2002, 372.

⁴⁹⁷ Vgl. Nelson, 2002, 372.

⁴⁹⁸ Vergelijk hierbij Jes. 31:5a, waar een vergelijking gemaakt wordt die sterke overeenkomsten vertoont met deze passage: “Als vliegende vogels, zo zal de Heer van de legermachten Jeruzalem beschermen.” (Jes. 31:5a)

Ook in de iconografie van het oude Midden-Oosten zijn verschillende voorbeelden te vinden van het gebruik van vleugels als beeld voor bescherming van een godheid.⁴⁹⁹

Ook voor een oplossing van het tweede probleem –arenden en gieren zijn fysiek niet in staat hun jongen op hun vleugels te dragen – biedt de Hebreeuwse tekst mogelijkheden. Daarbij is het in de eerste plaats van belang na te gaan welke handelingen er in de tekst precies worden beschreven. In vers 11b volgen drie verba elkaar op: פָּרַשׁ ('uitspreiden'), לָקַח ('nemen') en נָשָׂא ('optillen'). Het eerste van de drie verba duidt op het uitspreiden van de vleugels.⁵⁰⁰ In het Oude Testament wordt dit verbum – in combinatie met het woord כַּנְּף – verschillende malen gebruikt voor het uitspreiden van de vleugels van de cherubs boven het verzoendeksel (zie bv.: Ex. 25:20; 37:9; 1 Kon. 8:7; 1 Kron. 28:18; 2 Kron. 5:8). Daarnaast wordt het verbum ook gebruikt als een beeld voor bescherming. In Ruth 3:9 wordt het uitspreiden van vleugels gebruikt als beeld voor de bescherming die een lossen kan bieden en in Ez. 16:8 fungeren de uitgespreide vleugels om naaktheid te bedekken.⁵⁰¹ Echter, het uitspreiden van vleugels wordt in het boek Jeremia juist gebruikt als een beeld van dreiging (zie: Jer. 48:40; 49:22). Slechts eenmaal wordt het uitspreiden van vleugels parallel geplaatst met vliegen (zie: Job 39:26). Op basis van het vervolg van vers 11b lijkt hier het uitspreiden van de vleugels te duiden op het begin van een vlucht, al moet in dit onderzoek worden opgemerkt dat gezien de situering binnen de context van het tiende vers in dit verbum hier ook zeker het aspect van bescherming aanwezig is. In dit geval gaat het niet om een beschuttende bescherming, zoals in bovengenoemde passages, waar de uitgespreide vleugels als afweer tegen het gevaar boven degene die bescherming geniet zijn gesitueerd. De gespreide vleugels lijken in Deut. 32:11 eerder een bescherming te bieden die vergelijkbaar is met die van een vangnet. Het tweede verbum draagt een minder specifieke betekenis. Het algemene לָקַח is in dit onderzoek al eerder besproken binnen de context van Ez. 17:3 (zie: §4.3), waar de betekenis ervan werd ingevuld door het verbum dat erop volgde. Hetzelfde geldt voor het verbum in deze passage: לָקַח wordt hier parallel geplaatst met נָשָׂא (optillen). Bij het verbum vinden we de prepositionele bepaling עַל-אַבְרָתוֹ (op zijn

⁴⁹⁹ Zie: Keel, 1972, 170-172, Keel en Uelinger, 1992, 284-285, 289 en 305; vgl. Peels, 1994, 302; Labuschagne, 1997, 236.

⁵⁰⁰ Koehler en Baumgartner, 2001, s.v.: פָּרַשׁ qal 1a.

⁵⁰¹ Zie: §3.2.4, waar beschreven wordt hoe een Monniksgier zijn jongen beschermt door met de vleugels gespreid boven het nest te gaan staan.

slagpennen). Volgens de klassieke uitleg van de passage duidt deze bepaling op de plaats waar het jong zich bevindt, namelijk bovenop de vleugels van de roofvogel. De vraag is echter of dit een correcte interpretatie is. Door het gebruik van het woord אָבֵר lijkt het in de Hebreeuwse tekst niet noodzakelijk te gaan om een dergelijke plaatsbepaling. Dit nomen verwijst namelijk specifiek naar het uiterste puntje van de vleugel, de slagpennen waarmee de vogel vliegt (zie: §4.1.1). Het zitten van een jong op deze specifieke plaats op de vleugel is moeilijk voor te stellen, omdat dit het vliegen geheel onmogelijk zou maken. Daarbij verwijst dit woord door zijn specifieke betekenis expliciet naar het vliegen van de vogel. Dat betekent dat de tekst veel meer een indicatie lijkt te geven van de toestand van de volwassen נֹשֵׁר – namelijk vliegend – dan van de plaats waar het jong zich bevindt. Het vers zou dan op de volgende manier geïnterpreteerd kunnen worden: de נֹשֵׁר draagt zijn jong op zijn vleugels, op een zelfde manier als een vliegtuig ons op zijn vleugels draagt. Een parafraserende vertaling van vers 11bB zou in dat geval zijn: “En tilt hem op tijdens het vliegen.” Daarbij is het echter de vraag of de prepositie עַל een dergelijke interpretatie toestaat. Dat lijkt niet het geval te zijn. Hoewel de prepositie verschillende betekenissen kan dragen, moet de betekenis ‘op’ in de eerste plaats geïnterpreteerd worden als ‘bovenop’.⁵⁰² De prepositie sluit bovenstaande interpretatie niet geheel uit, maar maakt het op zijn minst onwaarschijnlijk dat met de zinsnede enkel wordt aangeduid dat de roofvogel vliegt en het daarbij dus mogelijk zou zijn dat het jong niet bovenop de vleugels wordt gedragen, maar in de poten. Daarbij komt dat de Septuaginta de passage duidelijk interpreteert als het dragen van een jong bovenop de vleugels. De lezing van de Septuaginta is als volgt:

καὶ ἀνέλαβεν αὐτοὺς ἐπὶ τῶν μεταφρένων αὐτοῦ

Vertaling: “En hen optilt op zijn rug.” (Deut. 32:11bB, Sept.)

Twee dingen moeten hierbij worden opgemerkt. Ten eerste is een interpretatie waarbij het jong in de poten wordt gedragen voor deze lezing onmogelijk. Ten tweede duidt deze tekst erop dat het jong midden tussen de vleugels is gezeten en niet op het uiterste puntje, zoals de Hebreeuwse tekst doet vermoeden. Wellicht wordt het woord אָבֵר hier slechts gebruikt als een synoniem voor het algemene כָּנַף, en speelt de meer specifieke betekenis van dit

⁵⁰² Koehler en Baumgartner, 2001, s.v.: עַל II 1a.

nomen in deze passage geen enkele rol. Er moet geconcludeerd worden dat de Hebreeuwse tekst inderdaad spreekt over het dragen van een jong bovenop de vleugels.

Echter, de Hebreeuwse tekst stuurt aan op een andere oplossing van het probleem. Volgens de klassieke uitleg is het de **נֶשֶׁר** die in vers 11b zijn vleugels spreidt, zijn jongen neemt en ze optilt op zijn slagpennen. Echter, de objectsuffixen bij de vormen **יִקְחֵהוּ** ('neemt hem') en **יִשְׂאֵהוּ** ('tilt hem op') zijn enkelvoudsvormen. Dat betekent dat deze niet kunnen verwijzen naar de jongen in vers 11a, die met een meervoudsvorm worden aangeduid.⁵⁰³ De suffixen kunnen enkel verwijzen naar het volk Israël, dat in vers 10 al vier maal met datzelfde suffix werd aangeduid.⁵⁰⁴ Dit heeft tot gevolg dat er tussen vers 11a en 11b een wisseling van het subject moet worden verondersteld. Waar in vers 11a de **נֶשֶׁר** het subject is van de beschreven handelingen, is in vers 11b God het onderwerp bij de verba.⁵⁰⁵ De Septuaginta verwijst in vers 11b wel met een meervoudsvorm naar de objecten bij de verba, zodat hiermee ook de jongen van de **נֶשֶׁר** bedoeld kunnen zijn. Dat betekent dat er in deze lezing geen noodzaak is een subjectswisseling te veronderstellen. Echter, ook in het twaalfde vers, waar niet meer naar de **נֶשֶׁר** of zijn jongen verwezen wordt, maar naar de HEER en Zijn volk, wordt er met een meervoudsvorm naar het object verwezen. Het voornaamwoord kan daar enkel naar het volk Israël verwijzen. Dat heeft tot gevolg dat het in vers 11 in de Septuaginta niet duidelijk is waarnaar de voornaamwoorden verwijzen: naar de jongen van de **נֶשֶׁר** of naar het volk Israël. Naast het syntactische argument om in vers 11b God als subject te identificeren, noemt Peels een argument dat hij ontleent aan het logisch verloop van de tekst:

“Besides the sequence ›hovering over its young‹ (v. 11aβ) - ›spreading out his wings‹ (v. 11bα) would have been a bit strange in case the eagle were subject of both actions: how could an eagle be hovering over its young without having spread out his wings?”⁵⁰⁶

Peels is hierin correct wanneer de zinsnede “Hij spreidt zijn vleugels uit” duidt op het begin van de vlucht. Wanneer deze handeling echter duidt op het gereedmaken van een ‘vangnet’,

⁵⁰³ Vgl. Peels. 1994, 301.

⁵⁰⁴ Vgl. Peels. 1994, 301.

⁵⁰⁵ Vgl. Peels, 1994, 301; Labuschagne, 1997, 236; Nelson, 2002, 372; Sanders, 1996, 165-166.

⁵⁰⁶ Peels. 1994, 301f.

bestaat er geen enkel probleem met betrekking tot het logisch verloop van de tekst. Enkel het gebruik van de suffixen in de enkelvoudsvorm maakt echter het veronderstellen van een subjectswisseling al noodzakelijk, zodat vers 11b als volgt vertaald wordt:

“[...] spreidt Hij zijn vleugels uit, neemt hem en tilt hem op op zijn slagpennen.”
(Deut. 32:11b)⁵⁰⁷

Volgens Peels kan “the possibility that in this verse we are dealing with an ancient popular belief”⁵⁰⁸ niet ontkend worden. Hij wijst daarbij op het bestaan van de legend van Etana.⁵⁰⁹

In deze legende wordt gedetailleerd de vlucht van Etana naar de hemel op de rug van een arend beschreven:

“The eagle spoke unto him, [saying] to Etana:

“My friend, [*our objective*] has been made manifest!

“Come, I will bear you to the heaven [of Anu]!

“Place [your chest] above my breast,

“Place [your hands] above the quills of my wings,

“Place [your arms] above my sides.”

He placed [his chest] above (the eagle’s) breast,

He placed [his] ha[nds] above the quills of his wings.

He placed [his] ar[ms] above his sides.

Having firmly bound his load

One *bēru* he bore [him upwards].”⁵¹⁰

Op deze passage volgt een vraaggesprek tussen de arend en Etana over het uitzicht, waarbij de twee steeds hoger vliegen en uiteindelijk de hemel van Anu bereiken.⁵¹¹ Keel heeft een

⁵⁰⁷ Vgl. hierbij Ex. 19:4, “U hebt gezien, wat Ik gedaan heb tegen de Egyptenaren en dat Ik u heb opgetild op arendsvleugels en u bij Mij heb gebracht.” Deze tekst komt haast woordelijk overeen met Deut. 32:11bB. Echter, hier bestaat vanuit de context geen enkele twijfel over het subject van deze passage: God spreekt hier in de eerste persoon over zichzelf. Dit vormt een extra ondersteuning voor het veronderstellen van een subjectswisseling in Deut. 32:11b. Wat tevens opvalt in deze passage is het gebruik van het algemene כַּנְף (vleugel) in plaats van het nomen אֵבֶר (slagpennen) dat in Deut. 32:11 wordt gebruikt, wat de gedachte dat אֵבֶר in Deut. 32:11 gebruikt wordt als een synoniem voor כַּנְף zonder zijn specifieke betekenis, versterkt. Vgl. daarnaast ook Deut. 1:31, “En in de woestijn, waar u hebt gezien dat de HEER uw God u optilde, zoals een man zijn zoon optilt [...]” In deze tekst is God opnieuw het subject bij een vorm van het verbum נָשָׂא zoals in Deut. 32:11 en Ex. 19:4. Echter, in deze tekst ontbreekt beeldspraak uit het domein van de נִשָּׂר.

⁵⁰⁸ Peels, 1994, 300.

⁵⁰⁹ Peels, 1994, 300.

⁵¹⁰ Kinnier Wilson, 1985, 110-111.

afbeelding opgenomen van een rolzegel uit de Akkadische tijd, waarop dit schouwspel is afgebeeld:

Akkadisch rolzegel: Etana, zittend op de rug van de arend, wordt naar de hemel gevlogen.⁵¹²

Deze legende bewijst zeer zeker niet dat het fysiek mogelijk is dat een arend een mens op zijn rug draagt. Immers, de tekst heeft duidelijk een fictief karakter. Echter, deze legende geeft wel aan dat het motief 'gedragen op arendsvleugels' gebruikt werd, ondanks de fysieke onmogelijkheid ervan. In de legende van Etana gaat het om een wonderlijke hemelreis. Een dergelijk motief lijkt in Deut. 32:11 niet aan de orde te zijn, vanwege de niet-mythologische context van Deut. 32:11.⁵¹³

⁵¹¹ Er is hier slechts één kort citaat uit de legende van Etana weergegeven, zie voor meer passages die deze vlucht op de rug van een arend beschrijven: Kinnier Wilson, 1985, 108-121.

⁵¹² Afbeelding overgenomen uit: Keel, 1972, 178. "Rollsiegel, Serpentin, H 4,05 cm, Akkad-Zeit (2350-2150a), Berlin VA 3456; Moortgat, Vorderasiatische Rollsiegel Nr. 234; Parrot, Assur Abb. 359; Schmökel, ur, Assur Taf.48 unten; ANEP Nr. 695." (Keel, 1972, 350).

⁵¹³ Vgl. Peels, 1994, 300.

6.2. Metafooranalyse

Nu helder is wat er in de Hebreeuwse tekst van Deut. 32:11 precies wordt beschreven, kan de metafoor in deze passage worden geanalyseerd. Dit zal gebeuren aan de hand van de hierboven uitgewerkte metafoortheorie (zie: §5).

Volgens de klassieke uitleg speelt zich in Deut. 32:11 het volgende prototypische scenario af:

- De **נֹשֵׂר** duwt zijn jongen uit het nest om hen te leren vliegen;
- Hij zweeft oplettend boven zijn kroost en houdt hen in de gaten;
- Wanneer een jong dreigt te vallen, vangt hij het op op zijn vleugels en draagt het terug naar het nest.

Op deze manier is het gehele elfde vers een illustrerend beeld bij vers 12: Gods leiding aan Zijn volk kan vergeleken worden met de ‘vlieglessen’ die een **נֹשֵׂר** aan zijn jongen geeft. De conceptuele metafoor, of wortelmetafoor, die aan de basis van deze vergelijking ligt is GOD IS EEN VOGEL, waarbij begrippen uit het *source-domain* *vogel* worden gebruikt om een aspect van het *target-domain* *God* uit te leggen. In deze passage wordt een specifiek deel van het *source-domain* gebruikt, namelijk het domein van de **נֹשֵׂר**, dat in dit onderzoek aangeduid zal worden als het *source-domain* **נֹשֵׂר**. Er zijn verschillende *mappings* bij deze conceptuele metafoor te identificeren. Zo kan de **נֹשֵׂר** in Deut. 32:11 gelijk worden gesteld aan God en de jongen aan het volk. De beschreven vlieg instructie staat volgens de klassieke uitleg symbool voor “training Israel to independence.”⁵¹⁴ Het nest, de veilige haven, representeert daarbij het leven in afhankelijkheid van God.

Echter, in de paragraaf hiervoor is gebleken dat er in Deut. 32:11 geen sprake is van een **נֹשֵׂר** die zijn jong uit het nest duwt om het te leren vliegen, maar dat de vorm **יָעִיר** juist betekent dat hij zijn nest bewaakt. Daarnaast betekent de subjectswisseling halverwege vers 11 dat er zich niet één, maar twee prototypische scenario’s afspelen, namelijk die van een **נֹשֵׂר** die zijn nest bewaakt en er beschermend boven zweeft in vers 11a en God die Zijn volk op zijn ‘vleugels’ optilt in de tweede helft van het vers. Het verschil tussen beide vershelften is hierin gelegen dat in vers 11a een vergelijkend beeld wordt geschetst door middel van een voorbeeld dat in de natuur zichtbaar is en in 11b een beeld dat verder gaat dan het zichtbare. Korpel stelt terecht dat de vergelijking in de eerste helft van het vers “smoothly

⁵¹⁴ Driver, 1902, 357.

switches over to the metaphor of the second half.”⁵¹⁵ In vers 11a wordt de zorg van de נִשָּׂר voor zijn jongen geschetst en sluit daarmee direct aan bij het tiende vers.⁵¹⁶ De metafoor in vers 11b neemt deze vergelijking als uitgangspunt door gebruik te maken van dezelfde terminologie, woorden afkomstig uit het fysieke domein van de נִשָּׂר. Echter, de beschreven handelingen sluiten, in tegenstelling tot vers 11a, hier niet meer aan bij de zichtbare werkelijkheid: het optillen op de vleugels is niet afkomstig uit het fysieke domein van de נִשָּׂר. Immers, geen enkele arend of gier is zelfs ook maar in staat deze handeling uit te voeren. Dat betekent dat de auteur van het lied in vers 11b niet enkel, zoals Peels stelt, “wants to make a comparison with a perceptible, natural phenomenon.”⁵¹⁷ De metafoor gaat verder dan dat. Het aspect van bescherming dat in vers 11a centraal stond, wordt in 11b gecontinueerd door het gebruik van het begrip ‘vleugels’. Vleugels worden in de Hebreeuwse Bijbel – en in het Oude Midden Oosten – vaak verbonden met het aspect van bescherming (zie bv.: Ps. 17:8; 36:8; 57:2; 61:5; 91:4 en Ruth 2:12). In deze teksten gaat het echter om een beschuttende bescherming. Deze “metaphor of hiding below the wings of a protector”⁵¹⁸ is meer gangbaar dan de metafoor van het optillen op de vleugels, die enkel voorkomt in Deut. 32:11 en Ex. 19:4.

Zoals genoemd, is het optillen op de vleugels niet afkomstig uit het fysieke domein van de נִשָּׂר. Wanneer dit wel zo was geweest, zou de handeling inderdaad hebben verwezen naar een gebruik tijdens het leren vliegen van de jongen, zoals de klassieke uitleg voorstaat. Om te bepalen waarnaar de metafoor verwijst, is het belangrijk na te gaan waar dit aspect van de metafoor in vers 11b wel vandaan komt. Daarvoor is het goed te kijken naar een tekst uit het eerste hoofdstuk van het boek Deuteronomium, waar God ook het subject is bij het

⁵¹⁵ Korpel, 1990, 550.

⁵¹⁶ Binnen de conceptuele metafoor GOD IS EEN VOGEL is voor deze passage gebruik gemaakt van het meer specifieke *source-domain* נִשָּׂר. Echter, het deel dat van dit *source-domain* in deze passage wordt gebruikt kan nog verder worden gespecificeerd: enkel het aspect van bescherming en zorg uit het domein speelt in deze passage een rol. In §4.3 is besproken dat de נִשָּׂר ook gebruikt wordt als metafoor voor naderend onheil. Echter, in die passages gaat het om een geheel andere conceptuele metafoor en wordt er gebruik gemaakt van een ander deel van het *source-domain* vogel/נִשָּׂר, zodat dat aspect geen enkele relatie heeft met de passage hier in Deut. 32:11. Het gebruik van dit ene specifieke aspect maakt tevens dat het voor het begrijpen van de metafoor geen verschil maakt, welke van de zeven verschillende soorten arenden en gieren precies is bedoeld. Hoewel, deze vogels van elkaar verschillen wat betreft hun eigenschappen en gewoonten, beschermen zij elk hun nest.

⁵¹⁷ Peels, 1994, 300.

⁵¹⁸ Korpel, 1990, 550.

verbum אָשָׁא en het volk Israël het object. In deze tekst echter, wordt op geen enkele manier gerefereerd aan een אָשָׁא:

“De HEER uw God, die voor u uit gaat, Hij zal voor u strijden overeenkomstig alles wat Hij voor u voor uw ogen heeft gedaan in Egypte, en in de woestijn, waar u hebt gezien dat de HEER uw God u optilde, zoals een man zijn zoon optilt, op de gehele weg die u bent gegaan totdat u op deze plaats bent gekomen.” (Deut. 1:30-31)

Het ‘optillen’ in deze tekst is onderdeel van de conceptuele metafoor GOD IS EEN VADER. De metafoor in deze passage verschaft een illustrerend beeld bij Gods leiding van het volk Israël door de woestijn: God leidde Zijn volk door de woestijn, zoals een vader zijn zoon optilt. Treffend is de overeenkomst tussen deze tekst en Deut. 32:10-12. Immers, ook in deze passage gaat het om Gods leiding (v. 12) van Zijn volk door de woestijn (v. 10). Om die reden lijkt het aannemelijk dat het aspect ‘optillen’ is genomen uit de conceptuele metafoor GOD IS EEN VADER, of in elk geval uit een vergelijkbare conceptuele metafoor. Omdat het in Deut. 32:11(a) ook gaat om de relatie tussen een ouder en een ‘kind’, is het slechts een kleine stap om God in deze passage ook de vaderrol toe te bedelen. Het gaat in de vergelijking immers niet om een ‘gewone’ אָשָׁא, maar om een אָשָׁא die voor zijn jongen zorgt.

Dat betekent voor Deut. 32:10-12 dat er geen sprake is van ‘vlieglessen’ voor het volk Israël om het te leren zelfstandig te leven. De metafoor in vers 11b legt een verbinding tussen Gods bescherming van Zijn volk in de woestijn (v. 10) en Zijn leiding door die woestijn heen (v. 12). De metafoor is zo geconstrueerd dat hij niet enkel een illustrerend beeld verschaft bij zowel vers 10 als vers 12, maar dat hij ook deze beide verzen met elkaar verbindt. In vers 10 staat de bescherming die God aan Zijn volk biedt centraal. Vers 11a illustreert dit aan de hand van een vergelijking met de zorg van een אָשָׁא voor zijn jongen. De metafoor in vers 11b neemt die context van bescherming als uitgangspunt door gebruik te maken van terminologie afkomstig uit het *source-domain* *vogel*/אָשָׁא en in het bijzonder door gebruik te maken van het begrip ‘vleugels’. Er wordt echter een element toegevoegd uit een andere conceptuele metafoor, waardoor vers 11b aansluiting vindt bij het twaalfde vers en zo invulling geeft aan de manier waarop God Zijn volk leidt, namelijk vol van zorg en bescherming. Juist dit bijzondere element in de metafoor in vers 11b, zorgt voor een nog grotere verwondering over Gods beschermende rol. De metafoor komt uit een onverwachte hoek. Immers, vleugels die een beschuttende bescherming bieden zijn een meer gangbare metafoor.

Daarnaast gaat wat in deze metafoor wordt beschreven verder dan de fysieke werkelijkheid in de wereld om ons heen: waartoe een נֶשֶׁר niet in staat is, dat kan God wel.

De tekst heeft dus niet de toekomstige zelfstandigheid van Israël op het oog, zoals de klassieke uitleg doet vermoeden, maar juist Gods voortdurende zorg, bescherming en leiding voor Zijn volk, die elke vergelijking met een verschijnsel in de fysieke werkelijkheid te boven gaat.

Conclusie

Volgens de klassieke uitleg van Deut. 32:11, verschaft dit vers een beeld dat laat zien hoe God Zijn volk leert zelfstandig te leven: God handelt als een נָשֵׂר die zijn jongen het nest uitduwt om ze aan te sporen tot vliegen, hen nauwlettend in de gaten houdt en hen, als ze dreigen te vallen, opvangt op zijn vleugels om hen terug naar het nest te dragen.

Een groot deel van dit onderzoek was gericht op de vraag naar welke vogelsoort het Hebreeuwse woord נָשֵׂר verwijst. In aansluiting op de grote verdeeldheid die er bestaat onder exegeten over de identificatie van de נָשֵׂר, moet ook ik concluderen dat het niet mogelijk is hiervoor één specifieke soort aan te wijzen, of zelfs maar een keuze te maken voor een arend of een gier. Op basis van een vergelijkend onderzoek tussen de kenmerken die met betrekking tot de נָשֵׂר worden genoemd in de Hebreeuwse Bijbel en de eigenschappen van alle soorten arenden en gieren die broeden in Israël en/of het Sinai-gebied, kunnen zeven soorten worden aangewezen, die in Deut. 32:11 met het woord נָשֵׂר bedoeld kunnen zijn:⁵¹⁹

<i>Arenden</i>	<i>Gieren</i>
- Steenarend (<i>Aquila chrysaetos</i>)	- Baardgier (<i>Gypaetus barbatus</i>)
- Verreaux' Arend (<i>Aquila verreauxii</i>)	- Vale Gier (<i>Gyps fulvus</i>)
- Keizerarend (<i>Aquila heliaca</i>)	- Monniksgier (<i>Aegyptius monachus</i>)
	- Oorgier (<i>Aegyptius tracheliotus</i>)

Twee handelingen die volgens de klassieke uitleggen beschreven zijn in Deut. 32:11 passen echter bij geen van deze vogels. Nooit is waargenomen dat één van deze soorten zijn jong uit het nest duwde om het aan te sporen tot vliegen. Er is echter gebleken dat dit ook niet is wat in de Hebreeuwse tekst is bedoeld. De vorm יַעִיר is niet afgeleid van het verbum עוּר (opwekken, in beweging brengen, in beroering brengen), maar van עִיר (bewaken, beschermen), zodat het beeld dat in vers 11a wordt geschetst dat van een נָשֵׂר is die zijn jongen bewaakt en er beschermend boven zweeft. Daarnaast is ook het 'optillen op de

⁵¹⁹ In Bijbelteksten waar het niet specifiek gaat over een broedende נָשֵׂר kan ook de Steppearend (*Aquila nipalensis*) zijn bedoeld, die niet broedt in Israël of het Sinai-gebied, maar wel past bij de kenmerken die in het Oude Testament worden genoemd.

vleugels' van de jongen een probleem. Hoewel de meesten van deze grote roofvogels of aaseters zeer waarschijnlijk in staat zijn een gewicht te tillen dat gelijk of bijna gelijk is aan hun eigen lichaamsgewicht, is geen enkele soort fysiek in staat dat gewicht op hun vleugels te dragen. Dat is wel wat volgens de klassieke uitleg in Deut. 32:11 wordt beschreven. Op basis van het Hebreeuws is het niet waarschijnlijk aan te nemen dat de woorden 'op zijn vleugels' slechts verwijzen naar de toestand waarin de **נָשָׂר** zich bevindt, namelijk vliegend, waarbij hij zijn jong in zijn poten draagt. Het is echter niet de **נָשָׂר** die het subject is bij de beschreven handeling, maar God. De objectsuffixen in het enkelvoud bij de verba in vers 11b kunnen enkel verwijzen naar het volk Israël, zodat halverwege vers 11 een subjectswisseling moet worden verondersteld.

Dat betekent dat het problematische prototypische scenario dat wordt geschetst volgens de klassieke uitleg van de tekst niet klopt. Twee afzonderlijke prototypische scenario's kunnen worden onderscheiden. Het eerste betreft dat van een **נָשָׂר** die zijn jongen bewaakt en er beschermend boven zweeft. Dit beeld, zichtbaar in de natuur, vormt als vergelijking een illustratie bij vers 10, waar Gods zorg voor Zijn volk Israël wordt beschreven. Het tweede prototypische scenario is een meer ingewikkelde constructie. De metafoor in vers 11b sluit naadloos aan bij de eerste helft van het vers, omdat gebruik gemaakt wordt van terminologie uit hetzelfde *source-domain vogel*. In tegenstelling tot vers 11a echter, passen de beschreven handelingen niet meer binnen dat fysieke domein. Wat God doet in deze passage, gaat verder dan wat er in de zichtbare wereld waargenomen kan worden. Het 'optillen op vleugels' is dan ook niet in zijn geheel onderdeel van de conceptuele metafoor GOD IS EEN VOGEL. De term 'vleugels' behoort zeker tot die metafoor, maar het begrip 'optillen' lijkt te zijn overgenomen uit de conceptuele metafoor GOD IS EEN VADER die we tegenkomen in Deut. 1:30-31, een tekst die op verschillende punten parallel is aan Deut. 32:10-12. In beide passages gaat het over Gods leiding van Zijn volk door de woestijn.

Deut. 32:10-12 laat dus geen God zien die Zijn volk 'vlieglessen' geeft om een zelfstandig leven te leiden. Het tegendeel is waar. Waar volgens de klassieke uitleg van de tekst Israël het uiteindelijk zelf zal moeten doen en het ideale beeld is dat zij de ondersteuning van hun God niet meer nodig zullen hebben – hoewel God hen op zal vangen wanneer dat wel nodig is – spreekt de tekst juist van Gods voortdurende bescherming (v. 10, 11a) en leiding (v. 11b, 12). Israël hoeft het niet alleen te doen, er is een God die hen beschermt en draagt.

Epiloog

In de inleiding van dit onderzoek werd gerefereerd aan de cultuurbepaaldheid van de interpretatie van een tekst. Het voorbeeld van de metafoor van de herder liet zien dat het belangrijk is een beeld te bestuderen vanuit de context waarin het is ontstaan, omdat de beeldvorming bij het begrip ‘herder’ in onze moderne tijd heel anders is dan eeuwen geleden. Het doel van dit onderzoek was om de metafoor van de arend vanuit die context te bestuderen en zodoende de betekenis ervan te achterhalen. In deze epiloog wil ik nog een kleine stap verder zetten, door kort na te gaan wat de bevindingen in dit onderzoek betekenen voor het verstaan van de metafoor in de moderne tijd.

Ten eerste wil ik kort stil staan bij de vraag wat de betekenis van het afzonderlijke woord נֶשֶׁר betekent voor de moderne lezer. Voor de betekenis van de metafoor in Deut. 32:11 maakt het niet uit naar welke soort – een arend of een gier – het woord נֶשֶׁר precies verwijst. Het is echter nog maar zeer de vraag of het beeld vandaag de dag net zo populair zou zijn geweest als het woord נֶשֶׁר zonder twijfel naar een giersoort had verwezen en ook op deze manier was geïnterpreteerd in de vroegste vertalingen. Driver stelt geheel terecht:

“The eagle has in English poetry such noble associations that the substitution of “vulture” may seem a degradation of the figure which the Hebrew poet employs.”⁵²⁰

Eeuwen geleden werd met dezelfde verwondering gekeken naar gieren als naar arenden. In onze moderne belevingswereld is er echter een groot verschil in de waardering van beide vogels. Enkel de arend roept verwondering op. Een gier daarentegen is onlosmakelijk verbonden met dood en verderf. Het zou ondenkbaar zijn om in bijvoorbeeld gezang 136 of opwekking 488 het woord ‘adelaar’ of ‘arend’ te vervangen door ‘gier’, omdat dat woord direct negatieve associaties oproept. Hoewel beide vertalingen – arend en gier – voor het woord נֶשֶׁר mogelijk zijn, kunnen we wellicht zelfs zeggen dat, met het oog op het verstaan van de metafoor door moderne lezers van het Oude Testament, in Deut. 32:11 misschien de vertaling ‘arend’ beter is dan ‘gier’.

Ten tweede wil ik mijn gedachten laten gaan over de betekenis voor de moderne lezer van de metafoor van de arend in Deut. 32:11 als een geheel. De betekenis van deze metafoor is in de eerste plaats voor het volk Israël: God beschermt hen en leidt hen door de woestijn, zij

⁵²⁰ Driver, 1902, 357.

worden door Hem gedragen als op arendsvleugels. De context van de metafoor is vrij specifiek, namelijk de tocht van het volk Israël door de woestijn op weg naar het beloofde land. Omdat met metaforisch taalgebruik God, die nog nooit door iemand is gezien, bij benadering beschreven kan worden,⁵²¹ kan de metafoor in Deut. 32:11 als voorbeeld dienen voor het onder woorden brengen van onze eigen religieuze ervaringen. Daarbij biedt het begrip 'woestijn' een handvat. In Deut. 32:11 is het woord zeer waarschijnlijk letterlijk bedoeld. Echter, het woord 'woestijn' is een algemeen aanvaarde metafoor voor welke nare omstandigheid in het leven dan ook. Zo kan ook de metafoor van de arend voor de moderne lezer van grote waarde zijn.

Wilnanda Sterrenburg

Babyloniëbroek, juli 2013

⁵²¹ Zie: §5.1; Korpel en De Moor, 2012, 54.

Bibliografie

Literatuur:

F.I. Andersen and D.N. Freedman, *Micah: A New Translation with Introduction and Commentary (AB)*, New York: Doubleday, 2000.

A. Basson, *Divine Metaphors in Selected Hebrew Psalms of Lamentation (FAT II 15)*, Tübingen: Mohr-Siebeck, 2006.

B. Becking, "Eagle נֶשֶׁר": in: K. van der Toorn, B. Becking en P.W. van der Horst (eds.), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Second Edition, Leiden: Brill, 1999, pp. 271-272.

D.I. Block, *The Book of Ezekiel: Chapters 1-24*, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 1997.

J.M. Brinkman, *Psalmen III: Een Praktische Bijbelverklaring (T&T)*, Kampen: Uitgeverij Kok, 2000.

F. Brown, S.R. Driver and C.A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford: Oxford University Press, 1962.

W.H. Brownlee, *Ezekiel 1-19 (WBC)*, Waco: Word Books Publisher, 1986.

D.J.A. Clines (ed.), *The Dictionary of Classical Hebrew*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 1993.

P.C. Craigie, *The Book of Deuteronomy (NICOT)*, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 1976.

S. Cramp and K.E.L. Simmons, *Handbook of the Birds of Europe, the Middle East and North Africa: The Birds of the Western Palearctic*, Volume 2: Hawks to Bustards, Oxford: Oxford University Press, 1980.

D.L. Christensen, *Deuteronomy 21:10 – 34:12 (WBC)*, Nashville: Thomas Nelson, 2002.

S.R. Driver, *A Critical and Exegetical Commentary on Deuteronomy (ICC)*, Third Edition, Edinburgh: T. & T. Clark, 1902.

K. Elliger und W. Rudolph (eds.), *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, 5e Auflage, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997.

- J. Ferguson-Lees and D.A. Christie, *Raptors of the World*, London: Christopher Helm, 2001.
- E. Firmage, 'Zoology', in: D.N. Freedman (ed.), *The Anchor Bible Dictionary*, Volume 6, New York: Doubleday, 1992, pp. 1109- 1167.
- P. France, *An Encyclopedia of Bible Animals*, London: Croom Helm, 1986.
- W. Gesenius, *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, 18. Auflage, 1. Lief., Berlin: Springer-Verlag, 1987.
- P.G.W. Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary*, Oxford: Oxford University Press, 1982.
- J. del Hoyo, A. Elliot and J. Sargatal (eds.), *Handbook of the Bird of the World*, Volume 2: New World Vultures to Guinea-fowl, Barcelona: Lynx Edicions, 1994.
- P. Joüon and T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Second edition, Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblico, 2008.
- O. Keel, *Die Welt der Altorientalischen Bildsymbolik und das Alte Testament, Am Beispiel der Psalmen*, Zürich: Benziger Verlag, 1972.
- O. Keel und C. Uehlinger, *Göttinnen, Götter, und Gottessymbole: Neue Erkenntnisse zur Religionsgeschichte Kanaans und Israels aufgrund bislang Unerschlossener Ikonographischer Quellen*, Freiburg, Basel, Wien: Herder, 1992.
- J.V. Kinnier Wilson, *The Legend of Etana: a New Edition*, Warminster: Aris & Phillips LTD, 1985.
- L. Koehler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Leiden: Brill, 2001 (2 dln).
- M.C.A. Korpel, *A Rift in the Clouds: Ugaritic and Hebrew Descriptions of the Divine*, Münster: UGARIT-Verlag, 1990.
- M.C.A. Korpel and J.C. de Moor, *The Silent God*, Leiden: Koninklijke Brill NV, 2011.
- M.C.A. Korpel en J.C. de Moor, *De Zwijgende God*, Tweede druk, Vught: Uitgeverij Skandalon, 2012.

Z. Kövecses, *Metaphor: A Practical Introduction*, Second edition, New York: Oxford University Press, 2010.

C.J. Labuschagne, *Deuteronomium: Deel III (POT)*, Baarn: Uitgeverij G.F. Callenbach BV, 1997.

C.T. Lewis and C. Short (eds.), *A Latin Dictionary*, Oxford: Oxford University Press, 1975.

H.G. Liddell and R. Scott (eds.), H.S. Jones (rev.), *A Greek-English Lexicon*, Ninth edition, Oxford: Oxford University Press, 1968.

G. Lisowsky, *Konkordanz zum Hebräischen Alten Testament*, 2e Auflage, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1981.

J. Lust, E. Eynikel en K. Hauspie, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1992.

T. Muraoka, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Louvain: Peeters, 2009.

R.D. Nelson, *Deuteronomy: A Commentary (OTL)*, Louisville: Westminster John Knox Press, 2002.

R.S. Palmer (ed.), *Handbook of North American Birds: Volume 5*, New Haven: Yale University Press, 1988.

H.G.L. Peels, "On the Wings of the Eagle (Dtn 32,11) – An Old Misunderstanding", in: *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 106 (1994), p. 300-303.

H. Pinkster (red.), *Woordenboek Latijn/Nederlands*, 2e herziene druk, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2003.

R. Pinney, *The Animals in the Bible: The Identity and Natural History of All the Animals Mentioned in the Bible*, Philadelphia: Chilton Books, 1964.

P. Sanders, *The Provenance of Deuteronomy 32*, Leiden: Brill, 1996.

S.n., *The Go-Anywhere Compact Thinline Bible: New Revised Standard Version with the Apocrypha*, New York: HarperCollins Publishers, 2009.

J. Wijngaards, *Deuteronomium (BOT)*, Roermond: J.J. Romen & Zonen Uitgevers, 1971.

E.J. van Wolde, *Reframing Biblical Studies: When Language and Text Meet Culture, Cognition, and Context*, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2009.

A.S. van der Woude, *Micha (POT)*, Nijkerk: Uitgeverij G.F. Callenbach B.V., 1976.

Online Hulpbronnen:

- BibleWorks 8
- www.biblija.net
- www.naardensebijbel.nl

Verantwoording afbeelding titelpagina:

“Traveling through the sky on the wings of the Eagle” – M.G. Sterrenburg (Potloodtekening, juli 2013).